प्रकाश मंडळ पुस्तक १८ वें.

स्त्री – जीवन

संग्राहक,

साने गुरुजी.

२५ फेब्रुवारी] किंमत १ रुपया. [१९४०

प्रकाशिका,
सौ० कमल कोपर्डेकर,
प्रकाश मंडळ,
५२९ सदाशिव पेठ; पुणें २.

मुद्रक,
लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे,
३०० सदाशिव पेठ, हनुमान छापखाना पुणें २.

दोन शब्द

स्त्रियांनीं स्वतःचें असें सुंदर अभिजात वाङ्मय निर्मिलेलें आहे. कहाण्या, ओखाणे, गाणीं, ओंव्या हें सारें स्त्रीवाङ्मय आहे. कहाण्यांना तर प्रो. पोतदार यांनीं लहान लहान उपनिषदेंच म्हटलें आहे. या कहाण्यांचा माझ्यावर अपार परिणाम झालेला आहे. माझ्या लिहिण्यांतील सहृदयता व साधेपणा कहाण्यांपासून मला मिळालेला आहे. कहाण्यांचा मी ऋणी आहें. ओखाणेंहि फार काव्यमय असतात. सूचकता हा जर काव्याचा आत्मा असेल तर हे ओखाणे उत्कृष्ट काव्याचे नमुने म्हणून समजायला हरकत नाहीं. स्त्रियांचीं लहानमोठीं हजारों गाणीं आहेत. त्यांत पौराणिक आख्यानें आहेत, संसारांतील सुखदुःखें आहेत; देहावरच्या गाण्यांतून अध्यात्मपर विचार आहेत. कांहीं कांहीं वटसावित्री-सारखीं अति पवित्र प्रदीर्घ गाणीं कोणत्याहि महाकाव्याच्या तोडीचीं आहेत. वटसावित्रीचें गाणें बी. ए. च्या मराठीच्या अभ्यासाला अवश्य ठेवण्यासारखें आहे.

परंतु ज्या वाङ्मयांत स्त्रियांनीं आपला आत्मा संपूर्णपणें ओतला आहे असें वाङ्मय म्हणजे ओंवीवाङ्मय. जात्यावर दळतांना, पाळणा हलवतांना, मुलाला खेळवतांना, थोपटतांना, झोंपाळ्यावर झोंके घेतांना या ओंव्या सहजस्फूर्तीनें रचल्या गेल्या आहेत. या ओंव्यांतील अकृत्रिम सहृदयता अपूर्व आहे. या ओंव्यांत वत्सलतेचा सिंधु आहे. कोठें कोठें विनोदाची सुंदर छटाहि आहे. इतरहि रस इतस्ततः मर्यादेनें उभे आहेत.

एकीच्या ओंवीनें दुसरीला सुचली असें पुष्कळदां या ओंव्यांची निर्मिति होतांना झालेलें असावें. उदाहरणार्थ "बोरीबंदरावरी। मड्डम खातें केळें" अशी ओंवी एकीनें म्हटली कीं दुसरी म्हणे "बोरीबंदरावरी । मड्डम खाते पेरू" तिसरी म्हणे "मड्डम खाते बिस्कीट." काळी चंद्रकळा, तिन्ही सांजा झाल्या,

पहिली माझी ओंवी, सासरचे बोल, दृष्ट, लक्ष्मी कीं आली, वगैरे प्रकार आले कीं लागोपाठ त्याच प्रकारच्या ओंव्या भराभरा येतात. मुली झोंपाळ्यावर बसलेल्या असाव्यात. आणि असे हे काव्यनिर्मितीचे गोड प्रकार होत असावेत. मुलींना मोठ्या बायकाहि अनुभवपूर्ण व रसपूर्ण ओंव्या करून देत असाव्यात. या ओंव्या तोंडोतोंडीं आलेल्या आहेत. आणि सदैव त्यांत भरच पडत आली आहे. महाराष्ट्रांतील बायका दळतांना कांडतांना ओंव्या म्हणतात असे फार प्राचीन ७ व्या ८ व्या शतकांतील उल्लेख आहेत.

या ओंव्यांत पुष्कळशा ओंव्या साडेतीन चरणी आहेत. कांहीं चार चरणी आहेत. साडेतीन चरणींत दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांचे अंतीं यमक असतें. चार चरणींत दुसऱ्या व चौथ्या चरणांचे शेवटीं यमक असतें. चार चरणी बहुधा जात्यावरच्या असतात. या ओंव्या म्हणण्याचे विशिष्ट प्रकार आहेत. ते बायकांपासूनच शिकावे व ऐकावे. कांहीं चाली अति गोड असतात. ओंव्याचे शेवटीं बहुधा कोणाचें तरी नांव घालायचें असतें. म्हणणाऱ्यानें आपल्या आवडीचें कोणाचेंही घालावें. मी गोपूबाळ व उषाताई हीं दोन नांवें बहुतेक सर्व ओंव्यांतून घातलीं आहेत. वाचकांनीं तेथें वाटेल तीं घालावीं.

कहाण्या, ओखाणे, गाणीं, ओंव्या व लोककथा यांचा बालपणापासून मला फार हव्यास. माझे वडील फार उत्तम गोष्टी सांगणारे म्हणून प्रसिद्ध होते. लहानशी गोष्ट असावी परंतु ते अर्धा तास तासभर पुरवीत. आम्हांला हंसवीत, रडवीत, बोध देत. माझ्या आईच्या आईला वटसावित्री येत असे. सावित्री व्रताचे वेळीं ती म्हणायला जात असे, व घरींहि म्हणत असे. मी तें गाणें जिन्यांत बसून ऐकत असें. माझ्या दुसऱ्या एका आजीला अशींच सुंदर गाणीं येत होतीं. आजी व आई दळीत असल्या म्हणजे मी पुष्कळवेळां "माझ्या नांवाच्या ओंव्या म्हणा" म्हणून हट्ट धरून बसत असें. मग आजी, काकू शेवटीं पंढरिनाथ असें माझें नांव घालून ओंव्या म्हणत. त्या ओंव्या माझ्या कानांत आजहि गुणगुणत आहेत.

शाळाकॉलेजांत असतांना जर्मनींतील " ग्रिम् " बंधुद्वयाप्रमाणें आपणहि महाराष्ट्रभर हजारों खेड्यांतून हिंडावें, गाणीं, ओंव्या, ओखाणे, गोष्टी, हें वाङ्मय जमा करावें असें माझ्या मनांत येत असे. " मराठी साहित्याचा फकीर " हें ध्येय मनांत येई. मुक्तेश्वरांनीं " एकेक अक्षराची भीक " मागून अमर वाङ्मय निर्मिलें. मी निर्माण न करूं शकलों तरी असें अमर वाङ्मय मरूं लागलें आहे, नष्ट होऊं लागलें आहे, तें संग्रहीत करावें असें वाटे. परंतु मनांतील हेतु सारे थोडेच साध्य होतात ? आणि ध्येय तरी का सदैव एक असतें ? लहान मुलाला यात्रेंत दिसेल तें घ्यावेसें वाटतें, तद्वत् माझी स्थिति आहे. हें करावें, तें करावें, सारेंच वाटतें. आणि म्हणून कोठलेंच नीट होत नाहीं व त्यामुळें हृदय फाटतें व चित्त दाटतें.

मी कधीं कोठें गेलों व मायबहिणी भेटल्या तर ओंव्या म्हणायला सांगत असें. परंतु टिपून घेत नसें. १९३१ पासून टिपून घेऊं लागलों. १९३४ मध्यें ज्यांच्याकडे मी लहानपणीं पुण्याला शिकायला होतों त्या माझ्या उंबरगांवच्या डॉ. रामचंद्र काशीनाथ जोशी यांच्या आई श्रीमती सुभद्राबाई जोशी यांच्याजवळून मी पुष्कळ ओंव्या टिपून घेतल्या. लग्नांतील सांगा, दृष्टीच्या सांगा, पावसाच्या सांगा, मी असें सुचवीं व त्यांना आठवत. जवळ जवळ ४०० ओंव्या त्यांचेजवळून मी घेतल्या. पुढें अलिबागेस माझी बहीण ति. सौ. लक्ष्मीबाई भिडे ही आहे. आमची ही सर्वांत मोठी बहीण, एकुलती बहीण. मी तिला ओंव्या विचारीं, ती सांगे. ती मग शेजारच्या शेजीबाईंना बोलवी व " आमच्या अण्णाला सांगा हो ओंव्या " म्हणून प्रार्थी. मग काय तेथें लहानमोठ्या माय-बहिणी जमायच्या व मी भराभर टिपून घ्यायचा. सांगतां सांगतां कधीं त्या गहिंवरत, कधीं थोड्या लाजत, कधीं हंसत. मी म्हणायचा " काय छान आहे ही ओंवी. " त्यांना आनंद वाटे व उत्साह येई. माझ्या बहिणीच्या मुलीही ओंव्या गोळा करूं लागल्या व आणून देऊं लागल्या. जवळ जवळ १२०० ओंव्या मला तेथें मिळाल्या. बडोद्याला माझी मावशी आहे व मामी आहे. तेथें मी सुरू केला प्रचार. दुपारीं तांदूळ वगैरे

निवडतांना शेजारच्या बायका जमत व मी माझी वहीपेन्सील घेऊन बसें. जवळ जवळ २०० ओंव्या मजजवळ नसलेल्या मिळाल्या. अमळनेरला १००–१५० मिळाल्या. आणि कोंकणांतील माझ्या पालगडगांवीं जवळ जवळ ५०० ओंव्या मिळाल्या. असा हा अडीच हजार ओंव्यांचा संग्रह मजजवळ जमा होऊन पडला होता. त्याचें वर्गीकरण वगैरे करायला वेळ कोठून होणार ?

सह्याद्रि मासिकांतील सईचें लग्न, प्रतिभेमध्यें आलेल्या ओंव्या, शालापत्रक, आनंद, खेळगडी वगैरे मासिकांतून लोकगीतें या सदराखालीं येणाऱ्या ओंव्या यांचा संग्रह मला करतां आला नाहीं. मला वेळच नाहीं. या माझ्या संग्रहांतील कांहीं ओंव्या त्यांतून येऊन गेल्या असतील. कांहीं नसतील. न्हाणुलीच्या ओंव्या वगैरे छोटीं पुस्तकें मी लहानपणीं पाहिलीं होतीं. परंतु आतां वेळ झाला नाहीं. जर कधीं रिकामपण मिळालें तर प्रसिद्ध झालेल्या सर्व ओंव्यांची या संग्रहाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचा सुयोग आला तर त्यांत भर घालीन. परंतु मला वेळ न झाला तर जो कोणी मराठी साहित्याचा उपासक असेल त्याला माझ्या या संग्रहाचा उपयोग होईल.

अडीच हजार ओंव्याचे मी निरनिराळे प्रकार पाडले. भाऊबहिणीच्या, मायलेंकरांच्या, मुलगीसंबंधीं, संसारांतील सुखदुःखें, हे चार प्रकार या पहिल्या भागांत देत आहें. उरलेले प्रकार दुसऱ्या भागांत देणार आहें. दुसऱ्या भागांत " पौराणिक, ऐतिहासिक, सृष्टिवर्णनपर, तीर्थक्षेत्रें पुरें पट्टणें, पहिली माझी ओंवी, सुभाषितें, व संकीर्ण असे प्रकार आहेत. दोन्ही भाग एकत्र केले असते तर पृष्ठें वाढतीं व आज कागदाची महर्गता असल्यामुळें किंमत अधिक ठेवावी लागली असती व ती एकदम देणें जड झालें असतें.

या पहिल्या भागांत जवळ जवळ दीडहजार ओंव्या आल्या आहेत. उरलेल्या हजारांचा दुसरा भाग होईल. प्रत्येक प्रकाराला मी रसपरिचय जोडला आहे. तो धांवता आहे, दिग्दर्शक आहे. ओंव्या म्हणजे आपलें कांहीं तरी असें कोणास वाटूं नये म्हणून तसें केलें आहे. या संग्रहाला जोडण्यासाठीं म्हणून

माझे समाजवादी स्नेही प्रसिद्ध अभ्यासी व लेखक भाई ना. गं. गोरे हे ओंव्यांतील सामाजिक स्थिति दर्शविणारा सुंदर निबंध लिहून देणार होते. परंतु तो निबंध दुसऱ्या भागाला जोडावा असें मी योजिलें आहे.

या ओंव्यांतील माधुरीबद्दल मी काय सांगूं ? त्यांतील भावनोत्कटतेविषयीं काय लिहूं ? माझी बहीण ओंव्या सांगतांना रडली आहे.

माझें कीं आयुष्य उणें करी रे गणया
घाल सखीच्या चुडेया मनुताईच्या

ही ओंवी सांगतांना तिचे डोळे पाण्यानें भरले. आई आपुलें आयुष्य मुलीच्या नवऱ्याला देत आहे. केवढा प्रसंग ! " मला भावाच्या ओंव्या फार आवडतात " माझी बहीण म्हणायची. येवलें, मुंबई, अमदाबाद, अमळनेर वगैरे शहरीं या ओंव्यांवर गणेशोत्सवांत वगैरे मी व्याख्यानें दिलीं. काव्यमय ओंव्या ऐकून स्त्रीपुरुष लहानथोर माना डोलवित व सद्गदित होत हें मी पाहिलें आहे. माझ्या वह्या पाहावयास मागत. बायका व मुली विचारित " कोठून आणल्यात ह्या ओंव्या " मी उत्तर देई " हें तुमचेंच जुनें ठेवणें आहे. तुम्हांला मी देत आहें. "

अमळनेरचे एक शिक्षक या ओंव्या वाचित होते. त्यांच्या बहिणीचें नुकतेंच लग्न झालें होतें. मुलगी सासरीं जात आहे, भाऊ येहो म्हणत आहे, सासरचे हाल वगैरे ओंव्या ते वाचूं लागले व रडूं लागले. मी त्यांस विचारलें " काय झालें ? " ते म्हणाले " आतांच बहिणीचें लग्न झालें. अनुभव ताजा आहे. " आगगाडींतून नगरकडे जातांना एक गृहस्थ डब्यांत होते. त्यांनीं वाचायला घेतल्या ओंव्या. शेवटीं म्हणाले "कधीं होईल पुस्तक ? कोठें मिळेल ?" मी म्हटलें " छापणार आहें लौकरच. सर्वत्र मिळेल. " धुळ्याहून मालेगांवला मोटारींतून जात होतों. शिरपूरचे एक तरुण होते लॉरींत. मजजवळून त्यांनीं वही घेतली. ते तन्मय होऊन वाचित होते, दोनदोनदां म्हणत होते. शेवटीं मला म्हणाले " पुरे आतां. वाचवत नाहीं. " मन्वन्तर मासिकांत बहिण-

भावंडांच्या ओंव्यांचा व मायलेंकरांच्या ओंव्यांचा रस—परिचय जानेवारी व फेब्रुवारी १९४० च्या अंकांतून देण्यांत आला होता. अमळनेरच्या कितीतरी भगिनींनीं ते अंक घरीं आणून वाचले. अमळनेरला श्री अनंतराव गुप्ते म्हणून एक प्रसिद्ध सज्जन वकील आहेत. त्यांना त्यांच्या आप्तमित्रांकडून मन्वन्तराचे हे अंक वाचा अशीं पत्रें आलीं. आणि सुप्रसिद्ध कलावान् हंस पिक्चर्सचे पार्टनर श्री. विनायक कर्नाटकी यांचें कोल्हापुराहून एक दिवस मला अचानक पत्र आलें तें मुद्दाम देतोंः

३१– जानेवारी– १९४०

गु. साने गुरुजी यांचे सेवेशीं

सादर प्रणिपात—

आपली व माझी ओळख नाहीं!– माझं दुर्दैव किं यापूर्वी मी आपलें लिखाणही वाचूं शकलों नाहीं!— अगदीं अनपेक्षित 'मन्वन्तरा'चा अंक हातीं आला!— "मायलेंकरें" या लिखाणांतील रस चाखूं लागलों!— वाचतां वाचतां– अक्षरशः हृदय भरून आलें. मला न कळतां डोळ्यांवाटे अश्रु वाहूं लागले!– जो भेटेल त्याला मी सांगितलं– हें लिखाण वाचा!– पोथी पुराणं वाचून पापं सुद्धां धुतलीं जातील असं आपण वाचतों. पण हे वाचतांना– या मंगल बालवेदांच्या पठणानें तीं धुतलीं जातात असा प्रत्यक्ष अनुभव येऊं लागतो!– वात्सल्यानें हृदय भरून येतं!– आसमंतात मांगल्य दरवळून येतें!

विद्वत्तेनें भरलेल्या पुस्तकांतून– ग्रंथांतून जी कल्पना येत नाहीं ती– हिंदुधर्माच्या संपन्न हृदयाची कल्पना आपल्या या लेखांकांतून येत आहे. जिला आपण "आपली संस्कृति" "आपली संस्कृति" म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचायला हवं ती ही!–

आपल्या संस्कृतीची ही संपदा विसरली जात आहे!– आपण ही संपदा

गोळा करून आम्हांला दाखवित आहांत! आम्ही सदैव तुमचे ऋणी राहूं!—

आपला नम्र

“ विनायक ”

हंस पिक्चर्स, कोल्हापूर.

आपण सारे त्या मायबहिणींचे ऋणी राहूं या. त्यांनीं माझें नामरूप हारपो या वृत्तीनें हें वाङ्मय निर्माण केलें. श्री. विनायकांसारख्या कलेशीं तन्मय झालेल्या कलोपासकाचा या ओंव्यावरील हा अभिप्राय आहे.

मी तर केवळ निमित्तमात्र आहें.या ओंव्या ऐकतांना जणुं माझी समाधि लागे. या ओंव्या वाचतांना मी वेडा होतों. वेळ असला म्हणजे हे वेद वाचतों, पुन्हां पुन्हां वाचतों. ज्या आईनें व आजीनें लहानपणीं ही गोडी लाविली त्यांचे हे उपकार.

ज्या भगिनींनीं मला या ओंव्या आनंदानें सांगितल्या त्यांचे मी कसे आभार मानूं? मुलें रडत आहेत, घरांत कामें आहेत, तिन्हीसांजा होत आलेल्या, तरीहि मला ओंव्या सांगत त्या बसत. माझ्या मित्रांची आई श्री. सुभद्राबाई आज नाहींत. त्यांच्या स्मरणशक्तीसारखी अपूर्व स्मरणशक्ती मी पाहिली नाहीं. त्यांना नवनीत कितीतरी पाठ. किती गाणीं येत, किती ओंव्या येत. त्यांना मीहि आईच म्हणत असें. मातृहीनाला मला त्यांनीं सतत मातृप्रेम दिलें. त्यांचें आज कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करतों. त्यांनीं किती ओंव्या दिल्या. नंतर अलिबागची माझी बहीण ति. सौ. लक्ष्मीबाई भिडे. नंतर तिच्या मुली सौ. रंगुताई रिसबूड, सौ. सुंदराताई गोगटे, सौ. मनुताई थत्ते, कु. कमल भिडे; बहिणीच्या उदार व प्रेमळ शेजारिणी सौ. भागीरथा बाई फाटक, सौ. उमाबाई देवधर, श्री. लक्ष्मीबाई घारपुरे, कु. रंगू नवरे व सौ. भागीरथी बाई नवरे, गं. भा. राधाबाई ओक, गं. भा. गंगाबाई फडके व गं. भा. सईबाई मोघे; बडोद्याची माझी मावशी श्री. सखुबाई आपटे व मामी श्री. रुक्मिणीबाई परचुरे व त्यांच्या मैत्रिणी आणि शेजारिणी; माझ्या कोकणांतील पालगड गांवच्या ति. सौ. अन्नपूर्णाकाकू साने, ति. सौ. जानकीवयनी साने. कै. ति. सौ. लक्ष्मी-

बाई साने, सौ. कमलाबाई डिंगणकर, श्री. कुशाताई जोशी, श्री. बहिणाबाई ओक, गं. भा. चंद्रुताई करंदीकर व करंदीकर घराण्यांतील आणखी भगिनी; माझ्या आईची चुलती श्री. भागीरथीबाई परचुरे, माझ्या वैनीच्या बहिणी श्री. अंबु पेंडसे व श्री. शकुंतला व तिच्या भावजया सौ. कमलाबाई जोशी वगैरे; अमळनेरच्या सौ. माई वैद्य व इतर कांहीं मुली; अशा कितीतरी लहानमोठ्या मायबहिणींपासून मी ओंव्या गोळा केल्या. कांहींचीं नांवें मला आठवत नाहींत. परंतु त्यांचें कृतज्ञ स्मरण आहे. या सर्व भगिनींचा मी ऋणी आहें. हा संग्रह त्यांनीं मला दिला व मी लिहिला. त्यांनीं दिलेल्या ओंव्यांचा भावभक्तीनें मी लेखक झालों.

या ओंव्या ब्राह्मण वर्गात प्रचलित असलेल्या आहेत. प्रत्येक जातींत व निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून अशा हजारों ओंव्या असतील. नगरला मी एक दिवस अगदीं उजाडत जात होतों. तर एक मुसलमान बाई " मिय्या बिबी बोले " वगैरे चरण असलेली ओंवी म्हणत होती. नावरानवरी गांवीं मी आश्रमांत होतों. तेथें शेजारीं असलेल्या मुसलमान मायबहिणी गंगाजमुनांच्या ओंव्या दळतांना पहांटे म्हणत. खानदेशांत चहार्डी येथें पहाटे किसान बाया दळतांना ओंव्या म्हणत असतां मी ऐकल्या होत्या. त्या त्या जातींतील सुखदुःखें, अनुभव त्यांच्या त्यांच्या ओंव्यांतून असणार. हें सारें वाङ्मय जमा केलें पाहिजे. सर्व जातींतील मायबहिणींजवळून प्रेमस्नेहानें मिळविलें पाहिजे.

स्त्रीजीवनाची शेवटची प्रत माझी वैनी मरणशय्येवर असतांना मी करित होतों. वैनी मरणशय्येवर असतांनाहि मी तिला म्हणें " वैनी, आठवते का एखादी ओंवी. " ती प्रयत्न करी व म्हणे " भावजी, नाहीं आठवत हो. " परंतु एके दिवशी तिनें एक ओंवी सांगितली. मरणाचे आधीं दोनच दिवस.

पालगड गांवाचा टाकी लावुन रस्ता फोडा
रंगीत गाडी धाडा भाईरायाला ॥

भावाला आणण्यासाठीं रस्ता दगडाधोंडाळ म्हणून गाडी पाठवतां येत नसेल तर दगड फोडून रस्ता करा व भावाला गाडी पाठवा. अशी ही भ्रातृ

प्रेमाची अमर ओंवी तिनें मला दिली. मरतां मरतांहि माझ्या वैनीनें अमर स्त्री वाङ्मय दिलें. तिच्या आत्म्याला प्रणाम.

"स्त्रीजीवन" या नांवाऐवजीं "स्त्रीहृदय" असें नांव असतें तर चांगलें झालें असतें असें कांहीं मित्र म्हणाले. परंतु आधीं "स्त्रीजीवन" हें नांवच छापलें गेलें. त्यांची सूचना अधिक यथार्थ होती. स्त्रीजीवन हें पुस्तक मुलींच्या शाळांतून तरी सर्वत्र जाईल व आपल्या मायबहिणी असें अमर वाङ्मय निर्मीत हें पाहून मुलींना स्फूर्ति येईल व नवीन जीवनावर त्या नवीन वाङ्मय निर्मितील अशी मी आशा बाळगतों.

स्त्रीजीवनांतील "बहीणभाऊ" व "मायलेंकरें" या ओंव्यासंबधींचे रसपारिचयात्मक लेख मन्वन्तर मासिकानें आधीं प्रसिद्ध करून जनतेचें लक्ष वेधून घेतलें याबद्दल त्यांचे आभार मानतों. हनुमान प्रेसचे चालक मालक व कामगार ह्यांचेहि पुस्तक लौकर व सुबक छापून दिल्याबद्दल आभार. चित्रकार श्री. गोविंद कुरवाळेकर या तरुण चित्रकारानीं सुंदर चित्र काढून दिलें, त्यांचेहि गोड आभार व प्रकाशमंडळ पुणें याचे चालक श्री. दयार्णव कोपर्डेकर यांच्या उत्साही पत्नी चि. सौ. कमल कोपर्डेकर स्त्रियांच्या अभिमानानें हें पुस्तक प्रकाशावयास पुढें आल्या म्हणून त्यांनाहि धन्यवाद.

२४।२।४०
लिमयेवाडी, सदाशिव पेठ, पुणें २. } साने गुरुजी.

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
(१) बहिणभाऊ	१
(२) मायलेंकरें	३५
(३) मुलगी	९८
(४) सुखदुःखाचे अनुभव	१२९

साने गुरुजींचें वाङ्मय.

श्यामची आई

श्याम

धडपडणारीं मुलें

जीवनकलह

भारतीय संस्कृति

विश्राम

पत्री

ना. गोखलेचरित्र

ईश्वरचंद्र विद्यासागर

पुनर्जन्म

स्त्रीजीवन

क्रान्ति

मुलांसाठीं फुलें

स्त्रीजीवन

प्रकरण पहिलें

" बहिणभाऊ– रसदर्शक परिचय "

या प्रकरणांत बहिणभावासंबंधींच्या ओंव्या दिल्या आहेत. या रसाळ व प्रेमळ ओंव्या वाचून ज्याचें हृदय उचंबळणार नाहीं असा माणूस क्वचित् असेल. बहिणीचें भावासाठीं हृदय किती तुटतें, तिचें त्याच्यावर किती प्रेम, भावाचें वर्णन करतांना तिला साऱ्या उपमा कशा कमी वाटतात, तें सारें या ओंव्यांत पहावयास मिळेल. सासरीं गेलेली बहीण माहेरच्या प्रेमासाठीं, भावाच्या भेटीसाठीं, त्याच्यांकडून निरोप वा पत्र यावें यासाठीं कशी अधीर झालेली असते तें या ओंव्यांतून फार सुरेख रीतीनें दाखविलें गेलें आहे. पावसाळा संपत आलेला असावा, नदीनाले शांत झालेले असावेत, शेतेंभातें पिकलेलीं असावीं, दिवाळी जवळ आलेली असावी. मग बहिणीचे डोळे भावाकडे लागतात. ती म्हणते:

" पूर ओसरले, नदीनाले शांत झाले
अजुन कां न भाई आले बहिणीसाठीं ॥

नवरात्र गेलें दसरा दूर गेला
नेण्याला कां न आला भाईराया ॥ "

इतर भाऊ आपल्या बहिणी नेतात. बहिणींना आणण्यासाठीं प्रेमळ भाऊ रंगीत गाड्या पाठवतात. तें सारें पाहून जिचा भाऊ येत नाहीं तिच्या जिवाची फारच तगमग होते. त्यांत शेजारच्या बायका आणखी विचारूं लागतातः

" शेजी मला पुसे येऊन घडी घडी
कधीं माहेराची गाडी येणारसे ॥ "

असें कोणी विचारलें म्हणजे फारच वाईट वाटतें. घरांत मुलेंहि विचारूं लागतात, " आई, केव्हां ग मामा येईल ? " आई काय उत्तर देणार ? ती मामाची बाजू घेते. " बाळांनो, त्याला काम असेल, नाहींतर आल्याशिवाय राहता ना " असें सांगतेः

" मुलें पुसताती येई ना कां ग मामा
गुंतला कांहीं कामा माय बोले ॥ "

ती असें उत्तर देते. परंतु तिच्या मनाचें त्यानें समाधान नाहीं होत. आपला भाऊ आजारी बिजारी तर नसेल असें तिच्या मनांत येतें. परंतु या मनांतील दुष्ट शंकेचें ती स्वतःच निरसन करते. माझा भाऊ आजारी असता तर हा वारा शीतल व सुगंधी असा येता ना असें ती म्हणते. किती सहृदय व रम्य कल्पनाः

" दूरच्या देशींचा शीतळ वारा आला
सुखी मी आईकीला भाईराया ॥
दूरच्या देशींचा सुगंधी येतो वात
असेल सुखांत भाईराया ॥ "

वाऱ्याच्या गुणगुणण्यांत तिला सारी कुशल वार्ता मिळते, दुसरें कोठलें पत्र, कोठला निरोप ?

भाऊ खुशाल आहे. मग कां येत नाहीं ? तिला नाना शंका येतात. लहान-

पणीं मी चावा घेतला, दादानें भातुकलीचे दाणे खाल्ले म्हणून मी त्याला बोललें, तें आठवून कां दादा येत नसेल? परंतु ती म्हणतेः

" अपराध पोटीं प्रेम थोरांचें घालित
येई धांवत धांवत भाईराया ॥ "

भाऊ बहिणीवर रागावेल ही कल्पनाच तिला असह्य होते. कस्तुरीचा सुगंध कधीं सरत नाहीं, चंद्र कधीं प्रखर होत नाहीं, सोनें सडत नाहीं, आकाशाचा रंग बदलत नाहीं. किती सहृदय उपमा व दृष्टान्तः

पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का संतापेल
कस्तुरी का सोडील निज वास ॥
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा रागावेल
चंद्र आग का ओकेल कांहीं केल्या ॥
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा हो रुसेल
कधीं सोनें का कुसेल कांहीं केल्या ॥
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का रागावेल
रंग ना बदलेल आकाशाचा ॥

भाऊ माझ्यावर रागावणें अशक्य, मग माझ्या पतीवर का रागावला आहे? मागें आला होता एकदां न्यावयाला तर यांनीं पाठवलें नाहीं मला. पुन्हां कशाला येईल दादा अपमान करून घ्यायला? परंतु बहिणीच्या समाधानासाठीं दादा का तें विसरणार नाहीं?

आपलेच ओठ दादा आपलेच दांत
थोर सारें विसरत मागील रे ॥

तिचे आईबाप नसतात. आईबाप गेले म्हणजे कोठलें माहेर असें लोक म्हणतात. तें का खरें होणार? मरतांना मायबाप बोलले तें का दादा विसरेल?

शेवटील शब्द आई तुला जे बोलली
काय विस्मृति पडली त्यांची दादा ॥

ताईला प्रेम देई तिला रे तूंच आतां
माय बोले मरतां मरतां दादा तुला

या ओंव्या वाचतां वाचतां कोणाचे डोळे भरून येणार नाहींत ? स्त्रियांच्या अंतरंगांतील हें थोर दर्शन आहे.

बहिणीला ओंवाळणी घालावी लागेल म्हणून तर भावाला चिंता नसेल ना पडली ? अरे बहीण का पैशासाठीं भुकेलेली असते ?

लागेल घालावी फार मोठी ओंवाळणी
चिंता काय अशी मनीं भाईराया ॥
नको धन नको मुद्रा नको मोतियाचे हार
देई प्रेमाश्रूंची धार भाईराया ॥
पानफूल पुरे पुरे अक्षता सुपारी
नको शेला जरतारी भाईराया ॥

भावाला केव्हांपाहीन असें तिला होतें. तिच्या डोळयांतून पाणी येतें. तिला चैन पडत नाहीं:

येरे येरे भाऊ किती झालें दडपण
कधीं हृदय उघडीन तुझ्यापुढें ॥
येरे येरे भाऊ किती पहावी रे वाट
पाण्याचा चाले पाट डोळयांतून ॥
जिवाच्या जीवना अमृताच्या सिंधु
येई गा तूं बंधू उठाउठी ॥
जिवाच्या जिवलगा प्रेमाच्या सागरा
सुखाच्या माहेरा येई गा तूं

ती भावाला निरोप तरी कोणाबरोबर पाठवणार, पत्र कोणाबरोबर देणार ? स्त्रियांना कोठें आहे तें स्वातंत्र्य ? परंतु एक साधन आहे. वाऱ्याबरोबर, पांखरांबरोबर पाठवावा निरोप. त्यांना बातमी घेऊन येण्याविषयीं सांगावें:

अरे वाऱ्या वाऱ्या धांवशी लांबलांब
बहिणींचा निरोप सांग भाईरायाला ॥
कावळ्या कावळ्या लांब जाई रे उडून
येई निरोप सांगून भाईरायाला ॥

परंतु चिमण्याकावळ्यांनीं कां जावें, कां ऐकावें ? कां म्हणजे ? मी त्यांना अंगणांतून हांकललें नाहीं. त्यांना दाणे घातले. त्यांना का कृतज्ञता वाटत नसेल ?

दाणे मी घालत्यें तुम्हांला अंगणांत
भावाची आणा मात चिमण्यांनो ॥
नाहीं हांकलीलें कधीं अंगणामधून
यावें निरोप सांगून भाईरायाला ॥

भाऊ येणार असें तिला वाटूं लागतें. हातांतला घांस गळतो, डोळा लवतो. कोणी तरी दूर डोंगर उतरून उन्हांतून येतांना दिसतें. भर दुपारच्यां उन्हांतून कोण येतें तें ? पावसानंतरचें पहिलेंच ऊन. फार त्रास देतें तें. भाऊच असणार तोः

दुपारचें ऊन घाटीडोंगर कोण घेतो
बाहिणीसाठीं भाऊ येतो भाऊबीजे ॥
दुपारचें ऊन लागतें सणसण
शेला घेतो पांघरूण भाईराया ॥
तांबडं पागोटें उन्हानें भडक्या मारी
सुरूच्या झाडाखालीं भाईराया ॥

कोंकणांतील हें वर्णन दिसतें. घाटी चढून येणारा, सुरूच्या झाडांखालीं बसणारा हा कोंकणचा भाऊ दिसतो. भाऊ येतो व मुलें मामा मामा करूं लागतात. बहिणीच्या आनंदाला आकाश ठेंगणें होतें. ती भावाजवळ प्रेमानें विचारपूस करते. कौतुकानें पुसतेः

"तुला आळवीत बैसल्यें होत्यें दादा
काय वयनीच्या नादा गुंतलासी ॥ "

" वयनीनें मोहनी घातली म्हणून बहिणीला विसरलास होय ना? बरें पण खुशाल आहेस ना, सारी मंडळी बरी आहे ना? थकलास हो दादा. तूं का आजारी होतास? डोळे कां असे खोल?" किती प्रश्न ती करते. परंतु प्रेमळ भाऊ म्हणतोः

प्रवासाचा शीण, ताई नाहीं मी आजारी
हळुवार चित्त भारी ताई तुझे ॥
ताईला पाहून हरेल सारा शीण
भावाला बहीण अमृताची ॥
ताईला पाहून सारीं दुःखें हरपती
हृदयीं भरती प्रेमपूर ॥

किती दिसांनीं भाऊ भाऊबीजेसाठीं आलेला. बहिण मग थाट करते. परंतु ती गरीब असते. तिच्या घरांत गहूं नसतात. ती शेजीबाईकडे जातेः

"शेजारणी बाई उसने द्यावे गहूं
पाहुणे आले भाऊ फारां दिशीं ॥ "

शेजारीण नाहीं म्हणत नाहीं. सुंदर सोन्यासारखे गहूं शेजी देते. बहीण दळतेः

सोनसळे गहूं रवा येतो दाणेदार
फेण्यांचें जेवणार भाईराज ॥
सोनसळे गहूं त्यांत तुपाचें मोहन
भाऊबीजेचें जेवण भाईरायाला ॥

घरांत चंदनाचे पाट आणून ती मांडते. भावासाठीं काय करूं, काय न करूं असें तिला होतेंः

चंदनाचे पाट मांडीले हारोहारीं
आज आहे माझ्या घरीं भाऊबीज ॥

कधीं भाऊ भाऊबीजेला बहिणीच्या घरीं येतो किंवा तिला घरीं माहेरीं नेतो. माहेरीं साऱ्या बहिणी जमलेल्या असाव्या. भाऊबीज होऊन जावी. पुन्हां सासरीं जाण्याची वेळ यावी. त्यावेळीं बहीणी म्हणतातः

आम्ही चारी बहिणी चार डोंगरांच्या आड
माझ्या भाईराया खुशालीचें पत्र धाड ॥
आम्ही चौघी बहिणी चारी गांवाच्या चिमण्या
सख्या भाईराया आम्ही घटकेच्या पाहुण्या ॥

दादा, वर्षांतून एकदां आम्हांला भेटत जा, एकदां आणीत जा. आम्ही घटकाभर राहूं, प्रेम लुटूं व उडून जाऊं. एक चार आण्यांचा साधा खण व रात्रभर तुझ्या घरीं विसांवा. दुसरें कांहीं नकोः

बहिणीला भाऊ एक तरी गे असावा
पावल्याचा खण एका रात्रीचा विसांवा ॥

माहेरीं गेल्यावर भाऊभावजय कशीं वागतात तें बहिणींना कळून येतें. भावजयीला बहिणी म्हणतातः

दसरा दिवाळी वरषाचे दोन सण
नको करूं माझ्यावीण वयनीबाई ॥

माहेरीं जावें तों भावजयीला बरें वाटत नाहीं. नणंदा कशाला आल्या असें त्यांना वाटतें:

गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं रागें फार
आल्यें मी दिवस चार माहेराला ॥

परंतु ही प्रार्थना फुकट जाते. धुसफुस सुरू असते. बहीण मनांत म्हणतेः

गोरी भावजय गर्विष्ठ बोलाची
मला गरज लालाची भाईरायाची ॥

भाऊ ग आपला वयनीबाई ती लोकाची
मनें राखावीं दोघांचीं ताईबाई ॥

भावजयीचें वर्तन पाहून बहिणीला वाईट वाटतें. आपल्या भावाला वैनी बोलते हें पाहून बहीण कष्टी होते:

गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं एकामेकी
हळुवार भाईराया चंद्र कोमेजेल एकाकी ॥
गोऱ्ये भावजयी किती उमट बोलणें
मन दुखवीलें माझ्या भावाचें कोंवळें ॥
गोऱ्ये भावजयी किती बोल ग रागाचे
फूल कोमेजलें देवा शिवाशंकराचें ॥
गोऱ्ये भावजयी किती बोल अहंतेचे
फूल कोमेजलें भाईराय ममतेचे ॥

वैनी उभ्या उभ्या कुंकूं लावते. नीट बसून प्रेमानें सौभाग्यतिलक लावित नाहीं. कपाळींच्या कुंकवाची सुद्धां वैनी अशी हयगय करते हें पाहून बहिणीचें हृदय चरकतें. ती म्हणते:

वैनीबाई भावजये नको उभ्यानें कुंकूं लावूं
नवसाचा माझा भाऊ किती सांगूं ॥

घरीं दोन दिवस बहिणी आलेल्या. भावाला वाटतें कौतुक करावें. परंतु त्याच्या पत्नीला राग येतो. बहिणी कशाला लुटायला आल्या असें ती म्हणते:

भाऊ ग म्हणती आल्या बहिणी भेटाला
भावजया ग म्हणती आल्या नणंदा लुटाला ॥
भाऊ ग म्हणती बहिणीला द्यावा पाट
भावजया ग म्हणती धरा नणंदा आपुली वाट ॥

बहिणी मनीं म्हणतात " आपण वैनीपासून अपेक्षा तरी कां करावी ! किती झालें तरी परक्या घरून ती आलेली: "

माउलीची माया काय करील भावजयी
पाण्यावीण जाईजुई सुकतील ॥
आईबापांच्या राज्यांत खाल्या दुधावरल्या साई
भावजयाच्या राज्यांत ताक घेण्या सत्ता नाहीं ॥

परंतु सर्वच भावजया वाईट नसतात. कधीं भावजयाच मनाच्या थोर असतात व भाऊ उलट असतात. भावजयीचें कौतुक करायला नणंद तयार असतेः

भावा ग परीस भावजय फार भली
कोणा अशीलाची केली वयनीबाई ॥
भावा ग परीस भावजय ग रतन
सोन्याच्या कारणें चिंधी करावी जतन ॥

कोणा कुलशीलवंताच्या घरची ही ? किती चांगली वागते. सोन्यासारखी आहे. माझा भाऊ म्हणजे फाटकी चिंधी. परंतु त्या सोन्यासाठीं ह्या चिंधीला जपलें पाहिजे. लहानशी चिंधी सोन्याला सांभाळते. किती सुंदर आहे दृष्टान्त ! भाऊ व भावजय यांचें परस्पर प्रेम पाहून बहिणीला धन्यता वाटतेः

अतिप्रीत बहु प्रीतीचीं दोघेंजण
विडा रंगे कातावीण भाईरायाचा ॥

इतर जगांतल्या भावजया पाहिल्या म्हणजे स्वतःच्या भावजयीची किंमत कळतेः

भावजयांमध्यें वहिनीबाई शांत
भाऊ माझे सूर्यकांत उगवले ॥

भाऊ तेजस्वी, जरा प्रखर. परंतु वैनी अगदीं शांत व सौम्य पाहून बहिणीला समाधान होतेंः

भावाचें वर्णन करतांना बहिणीच्या वाणींत सारी सरस्वती जणुं येऊन

बसते. माझे भाऊ म्हणजे देवळांतील निर्मळ आरसे, देवळांतले अभंग खांब, देवळाजवळचीं शीतळ झाडें:

माझे दोघे भाऊ देवळाचे खांब
अभंग प्रेमरंग मला ठावें ॥
माझे दोघे भाऊ बिल्लोरी आरसे
देवळीं सरिसे लावीयेले ॥
माझे दोघे भाऊ मला ते वाणीचे
देवाच्या दारींचे कडुलिंब ॥

माझे भाऊ नवानवशाचे आहेत. त्यांच्यावर दृष्ट नको पडायला. ते कडु असले तरी देवाच्या दारांतले आहेत. देवानें दिलेले आहेत:

माझा भाईराया कसा का असेना
त्याच्यासाठीं प्राणा टाकीन मी ॥

भाऊ कसाहि असला तरी त्याच्यावर प्रेम करायला बहीण तयार आहे. मग गुणी भावाबद्दल तिला किती प्रेम वाटेल ! माझा भाऊ उदार, शहाणा, मातृभक्त आहे. लोकांचीं लांबून आलेलीं पत्रें माझा भाऊ सभेंत वाचून दाखवतो. तो कसा हंसतो, कसा गोड दिसतो. किती वर्णावें ?

काशींतले कागद आले डब्यांतून
वाचले सभेंतून भाईरायांनीं ॥

पूर्वीं कोणी काशीस जाई तेव्हां सर्व गांवाचा निरोप घेऊन जाई. सुखरूप परत आला तर सारें गांव सामोरें जाई. बहुधा बरीच मंडळी एकदम निघत. आणि मग नळकंडयांतून पत्र आलें सांडणीस्वाराबरोबर किंवा कोणाबरोबर तर सारा गांव कुशलवार्ता व इतर बातमी ऐकायला जमा होई. तेथें पत्र कोण वाचून दाखवी ? माझा भाऊ. त्याचा तो मान. तो पुढारी, विद्वान्:

माझा आहे भाऊ शहाणा सुरता
त्याच्या लौकीकाची वार्ता चोंहीकडे ॥

असा हा माझा भाऊ आणखी कसा आहे ऐका:

हाताचा उदार मनाचा खंबीर
गुणानें गंभीर भाईराया ॥
गोड गोड बोले हंसणें किती गोड
जगत्रीं नाहीं जोड भाईरायाला ॥
कुणा ना दुखवील हंसून हांसवील
साऱ्याना सुखवील भाइराया ॥

भाऊ नुसता गोड बोलणारा, गोड हंसणारा नाहीं:

दांडपट्टा खेळे करी तलवारीचे हात
घोडा नेत दौडवीत भाईराया ॥

आपल्या बहिणीची अब्रू सांभाळावयासहि तो समर्थ आहे. अब्रू सांभाळण्याची गोष्ट निघाली कीं कांहींच्या डोळ्यांसमोर एकदम मुसल्मान येतील. परंतु आपल्या बहिणींनीं मुसल्मान भाऊ मानले होते. मुसल्मान तेवढे वाईट असें त्यांचें मत नव्हतें. वाईट लोक सर्वत्र आहेत:

मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
दिवाळीची चोळी त्याचा कागदीं सलाम ॥
मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
दिवाळीची चोळी घरीं आलासे घेऊन ॥
मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
सख्ख्या भावाच्या परीस त्याचें आहे ग इमान ॥
दरसाल येतो बहिणीला आठवून
जातीचा मुसल्मान प्रेमासाठीं ॥

बहिणीच्या प्रेमाचा अनुभव घेण्यासाठीं तो मुसल्मान आतुर असतो, अधीर असतो. तो या मानलेल्या बहिणीकडे येतो. परंतु इतर लोक हंसतात. तें पाहून त्या मानलेल्या बहिणीला वाईट वाटतें. ती म्हणते:

मानीयला भाऊ जातीचा मुसलमान
नका ग त्याला हंसूं दुःखें जाइल त्याचा प्राण ॥

तो मानलेला मुसल्मान भाऊ आपल्या मानलेल्या बहिणीकडे येतो. लोकांना तें पहावत नाहीं. प्रश्न टवाळपणें करतात:

मानीयला भाऊ काय तुला तो ग देतो
दिवाळीची चोळी घेउनीयां घरा येतो ॥

परंतु शेवटीं ती मानलेली बहीण आपल्या मानलेल्या भावास दुःखानें म्हणते:

" तुझा माझा भाऊपणा जगजाहीर नसावा
लोभ अंतरीं असावा भाईराया ॥
आपण गूज बोलूं डाळिंबीसमान
तूं भाऊ मी बहीण जडे नातें ॥

कशाला जगासमोर प्रेम मांडायचें ? तें मनांतच आपण ठेवूं. मुकेपणानें मनांतलें बोलूं. डाळिंबाचें फळ फोडलें तर आंत हजारों दाणे भरलेले असतात वरून किती सुकलेलें दिसतें. तसें आपलें प्रेम वरून बोलण्याचालण्यांत दिसणार नाहीं. परंतु हृदयांत आपण एकमेकांशीं गोड बोलूं.

जोंपर्यंत भाऊ आहे तोंपर्यंत बहिणीला आधार वाटतो. दिवाळी आली कीं चोळीबांगडी तो पाठवतो. श्रीमंत असेल तर चोळीला मोतीं लावून पाठवतो:

चोळी शिव रे शिंप्या मोतीं लाव शिवणीला
चोळी जाते बहिणीला दूरदेशा ॥

अशी सुंदर चोळी यावी. परंतु कुंकवाची पुडी दिसत नाहीं. सासरचीं माणसें बोलूं लागतात " काय बाई रीत तरी–". परंतु कावरीबावरी झालेली बहीण म्हणते:

" चोळीयेची घडी कुंकवावीण धाडी
असें नाहीं पडली पुडी कोठें तरी ॥

पुडी पडली असेल. भावाची ती बाजू घेते. श्रीमंत भाऊ मोतीं लावून चोळी पाठवतो. गरीब भावानें काय करावें? गरीब भाऊ खण कोठून घेणार? परंतु गरीब भाऊ डोक्याचा रुमाल फाडतो. त्याची चोळी करून धाडतो. बहिणीचें हृदय भरून येतें. ती म्हणतेः

भाऊ चोळी शिवी शिवी अपुल्या रुमालाची
धन्य तुझ्या इमानाची भाईराया ॥

अशा भावासाठीं बहीण काय करणार नाहीं?

माझें कीं आयुष्य कमी करुन मारुती
घाल शंभर पुरतीं भाई रायाला ॥
माझ्या आयुष्याचा भाईराया तुला शेला
उरल्याची चोळी तुला वयनीबाई ॥

बहीण आपल्या आयुष्याच्या शेल्यानें भावाला पांघुरवीत आहे. भाऊ आहे तोंपर्यंत चोळीबांगडीची चिंता नाहीं. शेजीला बहीण म्हणतेः

शेजी चोळी ग फाटली चिंता नाहीं ग वाटली
दुसरी पाठवीली भाईरायांनीं ॥

असा संसार चालतो. बहिणीची एकच इच्छा शेवटीं असते कीं, सौभाग्यपणीं मरण यावें. त्या क्षणीं भावानेंहि यावें. अहेवपणीं आलेलें मरण भाग्याचें. भावानें शेवटचें चोळीपातळ नेसवावें. जर चंद्र नसतां कृष्णपक्षांत मरण आलें तर मोक्ष नाहीं. भावानें चंद्रज्योती पाजळून प्रकाश करावा. भरल्या कपाळानें बहीण गेली. तिचें सोनें झालें. भावानें आनंद मानावाः

अहेवा मरण सोमवारीं आलें
भाऊ म्हणती सोनें झालें बहिणीचें ॥

अहेवा मरणाचा आहे मला वांटा
चोळी पातळ कर सांठा भाईराया ॥
जीव जरी गेला कुडी ठेवावी झांकून
येईल सर्वही टाकून भाईराया ॥
जीव माझा गेला जर काळोख्या रे रात्रीं
सख्या लाव चंद्रज्योती भाईराया ॥

अशा ह्या बहीणभावंडाच्या प्रेमाच्या ओंव्या आहेत. ह्या प्रेमाचें मी किती वर्णन करूं ! स्त्रियांचाच अभिप्राय ऐका:

भावाग बहिणीच्या प्रेमाला नाहीं सरी
गंगेच्या पाण्यापरी पवित्रता ॥
भावाग बहिणीचें गोड किती असें नातें
कळे एका हृदयातें ज्याच्या त्याच्या ॥
संसारीं कितीक असती नातीं गोतीं
मोलाचीं माणीकमोतीं बहीणभाऊ ॥
जन्मून जन्मून संसारांत यावें
प्रेम तें चाखावें बहिणभावाचें ॥

असो. ह्या ओंव्या वाचा व धन्य व्हा. नाशिकजेलमध्यें असतांना बहिणभावंडाच्या प्रेमाच्या या ओंव्या मी म्हणून दाखवीत होतों. आणि प. खान्देशांतील सुप्रसिद्ध, कळकळीचे तरुण कार्यकर्ते माझे मित्र श्री. नवल भाऊ पाटील यांचे डोळे भरून आले होते. ते मला म्हणाले "गुरुजी, माझ्या डोळ्यांतून क्वचितच पाणी येतें. परंतु आज माझ्या डोळ्यांतून तुम्हीं पाणी आणलें. माझा रडूं न येण्याचा अहंकार आज दूर झाला." मी म्हटलें "ही शक्ति माझी नव्हे. स्वतःचे अनुभव ज्या स्त्रियांनीं सहृदय भाषेंत उत्कटपणें ओतून ठेवले, त्या स्त्रियांच्या अनुभवपूर्ण, अपूर्व व जिवंत अशा ह्या ओंव्यांतील ती शक्ति आहे."

दसऱ्यापासून दिवाळी विसां दिशीं
मज माघारा कधीं येशी भाईराया १
माझ्या दारावरन रंगीत गाड्या गेल्या
भावानीं बहिणी नेल्या दिवाळीला २
भाऊबीजेच्या रे दिवशीं लोकांचे भाऊ येती
वाट तुझी पाहूं किती भाईराया ३
मुलें पुसताती केव्हां मामा ग येईल
काय उत्तर देईल बहिण तुझी ४
मुलें पुसताती येईना कां ग मामा
गुंतला कांहीं कामा माय बोले ५
कोणत्या कामांत भाईराया गुंतलासी
बहिणीची कासावीशी होत आहे ६
शेजी मला पुसे येऊन घडीघडी
कधीं माहेराची गाडी येणारसे ७
पूर ओसरले नदीनाले शांत झाले
अजुन कां न भाई आले बहिणीसाठीं ८
नवरात्र गेलें दसरा दूर गेला
नेण्याला कां न आला भाईराया ९
असेल आजारी काय माझा भाऊ
आयुष्य त्याला देऊ देवराया १०
दूरच्या देशींचा शीतळ वारा आला
सुखी मी आईकीला भाऊराया ११
दूरच्या देशींचा सुगंधी येतो वात
असेल सुखांत भाईराया १२
लागेल घालावी फार मोठी ओंवाळणी
चिंता काय अशी मनीं भाईराया १३

पान फूल पुरे पुरे अक्षता सुपारी
नको शेला जरतारी भाईराया १४
नको धन नको मुद्रा नको मोतियांचे हार
देई प्रेमाश्रूंची धार भाईराया १५
दादा बाळपणीं तुला चावा मी घेतला
त्याचा काय राग आला आज तुज १६
दाणे भातुकलींचे खाशी म्हणून बोललें
तेंच काय मनीं धरिलें आज दादा १७
अपराध पोटीं प्रेम थोरांचें घालीत
येई धांवत धांवत भाईराया १८
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा रागावेल
चंद्र आग का ओकेल कांहीं केल्या १९
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का संतापेल
कस्तूरी का सोडील निज वास २०
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा हो रुसेल
कधीं सोनें का कुसेल कांहीं केल्या २१
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का रागावेल
रंग का बदलेल आकाशाचा २२
पाठच्या बहिणीवरी जरी रागावेल भाऊ
तरी म्हणेल कोण राहूं संसारांत २३
सोड सारा राग रुसवा टाक सारा
पुसाव्या माझ्या धारा लोचनींच्या २४
सोड सारा राग तुला राग ना शोभत
येई धांवत धांवत भाईराया २५
सोड सारा राग रागाचें होवो हंसू
डोळ्यांचे माझे असू दादा पूस २६

ताईच्या बाळांचे येऊन घेई मुके
खेळव कौतुकें भाचेयांना २७

येरे येरे मामा बाळें बोलती अंगणीं
डोळ्यांना माझ्या पाणी येतें बघ २८

येईल आतां मामा आणील आम्हां खाऊ
मुलें सांगती मुलांना रडें येतें मला भाऊ २९

येरे येरे मामा मुलें बोलती नाचत
प्रेमें भरे माझें चित्त कोणा सांगूं ३०

मागें त्यांनीं तुला रागें कागद लिहिला
त्याचा काय राग आला भाईराया ३१

न्यावया आलास नाहीं पाठविली त्यांनीं
अढी काय त्याची मनीं धरिलीस ३२

आपलेच ओंठ दादा आपलेच दांत
थोर सारें विसरत मागील रे ३३

नको कांहीं मनीं ठेवूं भाऊ येई लगबग
मायबापांची ती बघ आण तुला ३४

मायबाप मेल्यावरी मग कोठलें माहेर
काय खरे हे होणार शब्द दादा ३५

शेवटील शब्द आई तुला जे बोलली
काम विस्मृती पडली त्यांची दादा ३६

ताईला प्रेम देई तिला रे तूंच आतां
माय बोले मरतां मरतां दादा तुला ३७

ताईला प्रेम देई तुला ती तिला तूंच
नको कधीं विसंबूस माय बोले ३८

नको ताईला विसरूं बाबा बोलले आठव
मला गाडी तूं पाठव भाऊबीजे ३९

स्त्रीजी. ...२

कोणापुढें रडूं कोणापाशीं बोलूं
कधीं येईल मायाळू भाईराया ४०

येरे येरे भाऊ किती झालें दडपण
कधीं हृदय उघडीन तुझ्यापुढें ४१

येरे येरे भाऊ किती पहावी रे वाट
पाण्याचा चाले पाट डोळ्यांतून ४२

येरे येरे भाऊ भेटीला वर्षं चार
पाहूं नये अंत फार बहिणीचा ४३

येरे येरे भाऊ किती वरसं नाहीं भेटी
कधीं पडशील दृष्टी भाईराया ४४

जिवाच्या जिवलगा प्रेमाच्या सागरा
सुखाच्या माहेरा येई भाई ४५

जिवाच्या जीवना अमृताच्या सिंधू
येई गा तूं बंधु उठाउठी ४६

पावलोपावलीं किती करूं आठवण
डोळे येतात भरून भाईराया ४७

वाऱ्या वाऱ्या सांग भाईरायाची खुशाली
धार संतत लागली माझ्या डोळां ४८

अरे वाऱ्या वाऱ्या करिशी भिरीभिरी
भावाच्या कानांवरी हांक घाली ४९

अरे वाऱ्या वाऱ्या धांवशी लांबलांब
बहिणीचा निरोप सांग भाईरायाला ५०

कां रे सकाळींच कावळ्या का का करिशी
काय न्याया येतो मशीं भाईराया ५१

कावळ्या कावळ्या लांब जाई रे उडून
येई निरोप सांगून भाईरायाला ५२

दाणे मी घालीतें　　नित्य तुम्हां अंगणांत
भावाची आणा मात　　चिमण्यांनो　५३
नाहीं हांकलीलें　　कधीं अंगणामधून
यावें निरोप सांगून　　भाईरायाला　५४
डोळा फडफडे　　घांस गळे तोंडातून
काय येतसे दुरून　　भाईराया　५५
उचकी लागली　　मला सकाळपासून
काय येतसे दुरून　　भाईराया　५६
काय वयनींनें　　भूल फार रे पाडली
म्हणून नाहीं झाली　　आठवण　५७
वाट मी पहात्यें　　डाक रे मार्गाची
सख्या तुझ्या रे पत्राची　　दादाराया　५८
दुपारचें ऊन　　घाटीडोंगर कोण घेतो
बहिणीसाठीं भाऊ येतो　　भाऊबीजे　५९
दुपारचें ऊन　　लागतें सणसण
शेला घेतो पांघरूण　　भाईराया　६०
दुपारचें ऊन　　लागतें शेल्यांतून
घोडी काढी बागेंतून　　भाईराया　६१
सूर्यनारायणा　　तापूं नको फार
येतसे सुकुमार　　भाईराया　६२
तांबडें पागोटें　　उन्हानें भडक्या मारी
सुरूच्या झाडाखालीं　　भाईराया　६३
तांबडें पागोटें　　सोडीतो बांधीतो
चाल पुण्याची काढीतो　　भाईराया　६४
कावळा का का करी　　दहीभात मागे
पाहुणा येतो सांगे　　भाईराया　६५

कावळा कोकावे घराच्या आढ्यावरी
पाहुणा येतो घरीं भाईराया ६६

दिवस मावळला केळीचे कोक्यांत
मला माघारा सोप्यांत भाईराया ६७

दिवस मावळला कण्हेरी आड गेला
मला माघारा काल आला भाईराया ६८

आई आली आली मामाची गाडी आली
मुलांची हांक झाली अंगणांत ६९

मामाची गाडी आली बहीण आनंदली
आनंदें वोसंडली चित्तवृत्ती ७०

भावाला पाहून बहीण गहींवरे
डोळीयांचे झरे वाहताती ७१

पूर ओसरतो बहिणीच्या डोळियांचा
बोलते गोड वाचा बहीण भावा ७२

तुला आळवीत बैसल्यें होत्यें दादा
काय वयनीच्या नादा गुंतलास ७३

तुला आठवीत बैसल्यें दादा देख
काय ऐकलीस हांक भाईराया ७४

आहेस खुशाल खुशाल वैनीबाई
सांग सांग सारें भाई भूकेलेली ७५

काय होतास आजारी डोळे तुझे गेले खोल
बोल रे सख्या बोल भाईराया ७६

किती दिवसांनीं भेटशी तूं रे मला
अमृताचा रस भाईराया चाखवीला ७७

प्रकृतीची दादा नको करूं हेळसांड
बहिणीशीं बोल मनींचें दुःख सांड ७८

प्रवासाचा शीण
हलुवार चित्त भारी
नाहीं ताई मी आजारी
ताई तुझें ७९

ताईला पाहून
भावाला बहीण
पळाला सारा शीण
अमृताची ८०

पाहून बहीण
हृदयीं भरती
सारीं दुःखें दुरावती
प्रेमपूर ८१

दिवाळीच्या सणा
भाऊबीजे भाई यावें
दादा सासुरवाडी जावें
बहिणीकडे ८२

बहिणीचीं मुलें
जरी थकला भागला
भाऊ खेळवूं लागला
प्रवासानें ८३

शेजारिणी बाई
पाहुणे आले भाऊ
उसने द्यावे गहूं
फारां दिशीं ८४

शेजारिणी बाई
भाऊ माझा ग पाहुणा
उसनें द्यावें लोणी
त्याला शिरा मेजवानी ८५

जिरेसाळी गहूं
जेवणार माझे भाऊ
खीरीला किती घेऊं
पांचजण ८६

सोनसळे गहूं
फेण्यांचें जेवणार
रवा येतो दाणेदार
भाईराया ८७

सोनसळे गहूं
भाऊबीजेचें जेवण
त्यांत तुपाचें मोहन
भाईरायाला ८८

माझ्या घरीं पाहुणा
जेवणार साखरेचा
भाजीभाकरीचा
भाईराया ८९

चंदनाचे पाट
आज आहे माझ्या घरीं
मांडीले हारोहारीं
भाऊबीज ९०

भाऊबीज केली
भाईराया हिरवी शाल
बहिणीनें काल
पांघुरला ९१

भाऊबीज केली बहिणीनें रातोरातीं
भाईरायें चंद्रज्योती उजळील्या ९२

भाऊबीजेच्या रे दिवशीं कां रे भाई रुसलासी
तुझा शेला माझ्यापाशीं आठवण ९३

सोन्याची सांखळी देत्यें मी बजावून
तूं भाऊ मी बहीण भाईराया ९४

भाऊबीजेच्या दिवशीं करीन कवतूक
ओंवाळीन पालखींत भाईराया ९५

भाऊबीज करूं आपण दोघीतीघी
शाल घेऊं मनाजोगी भाईरायाला ९६

भाऊबीजेच्या दिवशीं भाऊ बैसला न्हावून
चल सखे ओंवाळून ताईबाई ९७

भाऊबीजेच्या दिवशीं ओंवाळीन तुला
जरीचा खण मला भाईराया ९८

भाऊबीजेच्या दिवशीं ओवाळीत जातें
ताटीं घाला मोत्यें भाइराया ९९

हात भरला कांकणानें कान भरला चाफानें
केलें माहेर भावानें बहिणीला १००

माझ्या दारावरुन हरदासी मेळा गेला
त्यांत मी ओळखीला भाईराया १०१

हजाराचा घोडा बाजारांत उठे बसे
बहिणीचें घर पुसे भाईराया १०२

माझ्या दारावरुन कोण गेला ग सुरंगी
हातीं रुमाल पंचरंगी भाईराया १०३

अंबारीचा हत्ती रस्त्यानें उठे बसे
माझा भाईराया बहिणीचें घर पुसे १०४

मुंबई शहरांत गल्लोगल्लीं चिरे
त्यांतून सखा फिरे भाईराया १०५

भाऊबीजे कारणें तुम्ही यावें भाई
संगें आणा वैनीबाई उषाताई १०६

माझ्या दारावरुन टपालवाला येतो
माझ्या ग भाईरायाचें खुशालीचें पत्र देतो १०७

निरोप धाडित्यें निरोपासरशी चिठ्ठी
सत्वर यावें भेटी भाईराया १०८

दळण मी दळी काढीतें रवापीठी
धाडित्यें तुम्हां भेटी भाईराया १०९

निरोप धाडीत्यें निरोपासरसें यावें
भेटून मला जावें भाईराया ११०

वाईट हा रस्ता टाकी लावून फोडावा
छकडा रंगित पाठवावा भाईरायाला १११

नदीच्या पलीकडे कोणाचे शेले भाले
मातृभक्त माझे आले भाईराज ११२

चांदीच्या घंगाळांत चंद्र सूर्य डोले
सखा कचेरींत बोले भाईराया ११३

काशींतले कागद आले डब्यांतून
वाचले सभेंतून भाईरायानें ११४

माझा आहे भाऊ शहाणा सुरता
त्याच्या लौकिकाची वार्ता चोहींकडे ११५

मोठमोठे डोळे हरीण पाडसाचे
तसे माझ्या राजसाचे भाईरायाचे ११६

गोड गोड बोले हंसणें किती गोड
जगत्रीं नाहीं जोड भाईरायाला ११७

हाताचा उदार तसा मनाचा खंबीर
गुणानें गंभीर भाईराया १६८

कुणा ना दुखवील हंसून हांसवील
साऱ्यांना सुखवील भाईराया ११९

माझा भाईराया सर्वांना हवा हवा
आहे मथुरेचा खवा भाईराया १२०

दांडपट्टा खेळे करी तरवारीचे हात
घोडा नेई दौडवीत भाईराया १२१

हत्तीच्या सोंडेवरी मोहनमाळा लोळे
तालीमपट्टा खेळे भाईराया १२२

हत्तीच्या सोंडेवरी ठेवीली सुपारी
स्वारी निघाली दुपारीं भाईरायाची १२३

माझे दोघे भाऊ देवळाचे खांब
अभंग प्रेमरंग मला ठावे १२४

माझे दोघे भाऊ बिल्लोरी आरसे
देवळीं सरीसे लावीयेले १२५

माझे पांच भाऊ ते ग मला बहू
ईश्वरावरी गहूं वाहीयेले १२६

माझे पांच भाऊ देवळाच्या भिंती
गिलावा देऊं किती आयुष्याचा १२७

माझे दोघे भाऊ मला ते वाणीचे[1]

टीप— १ वाणीचे म्हणजे नवसाचे; उत्कृष्ट. वाणीचा हुरडा म्हणजे उत्कृष्ट बियाचा, विशिष्ट ज्वारीचा हुरडा.

देवाच्या दारींचे कडुंलींब १२८
अंगणांत उभा जन म्हणे राजा
मी म्हणे भाऊ माझा आला भेटी १२९
माझा भाईराया कसा का असेना
त्याच्यासाठीं प्राणा टाकीन मी १३०
माझा भाईराया मनीं मी आठवीन
पोटांत सांठवीन निरंतर १३१
माझा भाईराया ओव्यांत गायीन
हृदयीं स्मरेन रात्रंदीस १३२
ध्यानीं मी पाहीन स्वप्नीं मी पाहीन
प्रेमाची मी बहीण भाईरायाची १३३
बहीणीला भाऊ एक तरी ग असावा
पावल्याचा खण एका रात्रींचा विसांवा १३४
आवड मला बहू लुगडें नको घेऊं
अंतर नको देऊं भाईराया १३५
माझे दारावरुन नको जाऊं मुक्यामुकी
नको घेऊं साडीचोळी मी रे शब्दाची हो भुकी १३६
भाऊ चोळी शिवी शिवी अपुल्या रुमालाची
धन्य तुझ्या इमानाची भाईराया १३७
माझ्या आयुष्याचा भाईराजा तुला शेला
उरल्याची चोळी तुला वयनबाई १३८
माझ्या आयुष्याची भाईराया तुला कंठी

टीप—१ भावांना कडुलिंब म्हटलें आहे. कारण ते नवसाचे. नवसाच्या मुलावर दृष्ट पडूं नये म्हणून मुद्दाम त्याचें नांव भिक्या, धोंड्या असें ठेवतात. परंतु हे कडुलिंब देवाच्या दारचे म्हणजे अमृताहून गोड आहेत.

उरल्याची तुला आंगठी	वैनीबाई	१३९
माझें कीं आयुष्य	कमी करून मारुती	
घाल शंभर पुरतीं	भाईरायाला	१४०
जीवाला देत्यें जीव	जीव देईन आपुला	
चाफा कशानें सुकला	भाईराया	१४१
पिकला अननस	हिरवी त्याची छाया	
बहिणीवर करी माया	भाईराया	१४२
पाऊसपाण्याचें	कोणी येईना जाईना	
माझा निरोप जाईना	भाईराजाला	१४३
ओळी ओळी घर	मोजीत मी गेल्यें	
एक घर विसरल्यें	भाईरायाचें	१४४
दूरदेशीं पेण	कोणी येईना जाईना	
माझा निरोप सांगेना	भाईरायाला	१४५
दूरदेशीं पेण	महिन्याची वाट	
कागदीं तुझी भेट	भाईराया	१४६
चोळी माझी ग फाटली	चिंता नाहीं ग वाटली	
दुसरी पाठवीली	भाईरायांनीं	१४७
चोळी माझी ग फाटली	फाटली फाट जाऊं	
घेणाराचें मन पाहूं	भाईरायाचें	१४८
चोळीयेची घडी	कुंकवावीण धाडी	
असें नाहीं पडेली पुडी	कुठेंतरी	१४९

टीप— १ भावाकडची चोळी आली, परंतु आंत कुंकवाची पुडी नाहीं हें पाहून सासरचीं माणसें संतापतात. परंतु भावाची बाजू घेऊन बहीण म्हणते "असें नाहीं हो तो करायचा. बहिणीच्या कुंकवाची का त्याला काळजी नाहीं ? पडली असेल पुडी वाटेंत."

चोळीयेची घडी कुंकवाची पुडी
निरोपावीण धाडी भाईराया १५०
शब्दांचे निरोप बोलले संपताती
मुके निरोप धाडीतीं भाईराय १५१
चोळीयेची घडी कुंकवाची पुडी
त्यांतून भाऊ धाडी अंतरंग १५२
चोळीयेची घडी कुंकवाचा मासा
चोळी जाते दूरदेशा बहिणीला १५३
चोळी शिव रे शिंप्या चोळी शीव पाटावरी
चोळी जाते घाटावरी बहिणीला १५४
चोळी शिव रे शिंप्या मोतीं लाव शिवणीला
चोळी जाते बहीणीला दूरदेशा १५५
एकापुढें एक माझ्या माउलीबाईचे
भाऊ चालती सोयीचे चौघेजण १५६
एकापुढें एक चालती शिवूमिवूं
नको पापिणी दृष्ट लावूं भाईरायांना १५७
माझ्या अंगणांत चिमण्या पाणी पीती
बहिणी तोंडें धुती भाईरायाच्या १५८
सरलें दळण उरले पांच गहूं
आम्ही बहिणी ओंव्या गाऊं भावंडांना १५९
माझ्या दारावरुन गाडया ग धांवती
वर रुमाल उडती भाईरायांचे १६०
दादाराया अप्पाराया तुम्ही बसा एकीकडे
दिवाळीचे वांकी तोडे मला द्यावे १६१
दादाराया अप्पाराया तुम्ही बसा एके ओळी
दिवाळीची साडी चोळी मला द्यावी १६२

दिवाळीचा सण भाउबीज आनंदाची
करूं सख्या गोविंदाची भाईरायाची १६३

बीजेच्या दिवशीं माझ्या ताटामध्यें मोती
ओवाळीन तुझा पति वयनीबाई १६४

शेजी ती पुसते तुला भाऊ ग कितीक
पृथ्वीचा चंद्र एक भाईराज १६५

शेजी ग पुसते तुला भाऊ कोण कोण
चंद्रसूर्य दोघे जण भाईराज १६६

पड रे पावसा पिकूं दे दाणापाणी
भाईरायाला बहीणी आठवीती १६७

पाऊस कीं पडे मृगा आधीं रोहिणीचा
भावाआधीं बहिणीचा संवसार १६८

माझ्या दारावरन गेला माझ्या घरीं नाहीं आला
काय अपमान झाला भाईरायाचा १६९

हांका मी मारीत्यें उभी राहून गल्लीला
मशीं अबोला धरीला भाईरायानें १७०

माझे दारावरुन गेला कोण गेला पगडीचा
कळा माझ्या बुगडीचा भाईराया १७१

तांबडे पागोट्याचा पदर लोंबे पाठीवरी
कंठी शोभे छातीवरी भाईरायाचे १७२

सासुरवाडी गेला सासू पाहे तोंडाकडे
तुझ्या विड्याला रंग चढे भाईराया १७३

माझ्या दारावरन मुलांचा मेळा गेला
त्यांत मी ओळखीला भाईराजा १७४

माझ्या दारावरन हळदीकुंकवाचा नंदी गेला
खडा मारून उभा केला भाईरायानीं १७५

दसऱ्याचा खण
ओंवाळीन तुझ्या कंथा
दिवाळीचा रास्ता
वैनीबाई　　१७६

मानीयला भाऊ
दिवाळीची चोळी
जातीचा मुसलमान
त्याचा कागदी सलाम १७७

मानीयला भाऊ
दिवाळीची चोळी
जातीचा मुसलमान
घरीं आलासे घेऊन १७८

मानीयला भाऊ
हस्तीदंती चुडे
जातीचा मुसलमान
मला आलासे घेऊन १७९

मानीयला भाऊ
सख्ख्या भावा ग परीस
जातीचा मुसलमान
त्याचें आहे ग इमान १८०

मानीयला भाऊ
नका ग त्याला हंसूं
जातीचा मुसलमान
दुःखें जाईल त्याचा प्राण १८१

दरसाल येई
जातीचा मुसलमान
बहिणीला आठवून
प्रेमासाठीं　　१८२

तुझा माझा भाऊपणा
लोभ अंतरीं वसावा
जगजाहीर नसावा
भाईराया　　१८३

आपण गूज बोलूं
तूं भाऊ मी बहीण
डाळींबीसमान
जडे नातें　　१८४

मानीयला भाऊ
दिवाळीची चोळी
तुला तो काय देतो
घेऊनीयां घरीं येतो १८५

माय तों माहेर
पुढें आणीतील भाऊ
बाप तो येऊं जाऊं
लोकलाजे　　१८६

माय तों माहेर
नको बोलूं भाग्यवंता
बाप तों माझी सत्ता
भाईराया　　१८७

गोऱ्ये भावजयी
सांगेन तुझे गुण
नको करूं फुणफुण
भाईरायांना　　१८८

गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं रागें फार
आल्यें मी दिवस चार माहेराला १८९
वयनीबाई भावजयी नको बोलूं येग जाग
माझा पेटाऱ्याचा नाग भाईराया १९०
वयनीबाई भावजयी नको बोलूं इडीतिडी
माझी पाटावाची घडी भाईराया १९१
वयनीबाई भावजयी तुझा भांग ग सरसा
माझा कल्याणी आरसा भाईराया १९२
भावजयांमध्यें वयनीबाई गोरी
कपाळीं शोभे चिरी कुंकवाची १९३
गोरी भावजय गर्विष्ठ बोलाची
मला गरज लालाची भाईरायाची १९४
वैनीबाई भावजयी नको उभ्यानें कुंकूं लावूं
नवसाचा माझा भाऊ किती सांगूं १९५
भाऊ ग आपला वैनीबाई ती लोकांची
मनें राखावीं दोघांचीं ताईबाई १९६
दादाराया बाजारांत वैनीबाई मारी हांका
उंची खण घेऊं नका वन्संबाईंना १९७
गोऱ्ये भावजयी किती उर्मट बोलणें
मन दुखवीशी भाईरायाचें कोंवळें १९८
गोऱ्ये भावजयी किती बोल अहंतेचे
फूल कोमेजलें भाईराय ममतेचे १९९
गोऱ्ये भावजयी किती बोल ग रागाचे
फूल कोमेजलें देवा शिवा शंकराचें २००
गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं टाकामेकी
हळुवार भाईराया चंद्र कोमेजे एकाकी २०१

भाऊ ग म्हणती　　आल्या बहीणी भेटाया
भावजया ग म्हणती　　आल्या नणंदा लुटाया २०२
भाऊ ग म्हणती　　बहिणीला द्यावा पाट
भावजया ग म्हणती　　धरा नणंदा अपुली वाट २०३
भाऊ ग म्हणती　　बहिणीची घाल वेणी
भावजया ग म्हणती　　उंदरानें नेली फणी　२०४
भाऊ म्हणे ग बहिणी　　बहिणी येई ग घरांत
भावजय रागें म्हणें　　बऱ्या आहेत उंबऱ्यांत २०५
भाऊ ग म्हणती　　बहिणीची भरा ओटी
भावजया ग म्हणती　　उंदरानें नेली वाटी　२०६
भाऊ ग म्हणती　　बहिणीची भरा ओटी
भावजया ग म्हणती　　गहूं जमिनीच्या पोटीं　२०७
भाऊ म्हणे चोळी शिवी　　भावजय दे ना दोरा
नको हो वैनीबाई　　चोळीचा तो काय तोरा २०८
भाऊ चोळी शिवी　　भावजय डोळे मोडी
नको हो वैनीबाई　　चोळीची ती काय गोडी २०९
पिकलेलें लिंबू　　झाडाला तोलेना
गर्व झालेली बोलेना　　वैनीबाई　२१०
माउलीची माया　　काय करील भावजयी
पाण्यावीण जाईजुई　　सुकतील　२११
आईबापांच्या राज्यांत　　खाल्या दुधावरच्या सायी
भावजयांच्या राज्यांत　　ताक घेण्या सत्ता नाहीं २१२
अति प्रीत बहु　　प्रीतीचीं दोघेंजण
विडा रंगे कातावीण　　भाईरायाचा　२१३
कपाळीचें कुंकू　　करितें ढळढळा
तुला लक्ष्मीची कळा　　वैनीबाई　२१४

कपाळीचें कुंकू घामानें भिजलें
तुझें दैव ग चांगलें वैनीबाई २१५
वडील भावजय आईच्या समान
पित्याचा तुला मान भाईराया २१६
दसरा दिवाळी वरसाचे दोन सण
नको करूं माझ्यावीण वैनीबाई २१७
भाईरायाच्या शेजारीं नये राहूं ग वयनी
कोपतील साऱ्या मनीं भावजया २१८
वैनीबाई भावजयी तुझी रात्र गे सोयरी
कोंबडा परी वैरी आरवला २१९
आमच्या वैनीबाई गंगाबाई कोठें गेल्या
उन्हानें कोमेजल्या जाईजुई २२०
भावजयांमध्यें वैनीबाई रंभा
सोन्याचा तुळंबा भाईराया २२१
नाकींची ग नथ खालीं बस ग पाहूं दे
वज्रटीक ग लावूं दे वैनीबाई २२२
भाऊ माझे गोरे आम्ही बहिणी सांवळ्या
मखमाली त्या पींवळ्या भावजया २२३
भावजयांमध्यें वैनीबाई शांत
भाऊ माझे सूर्यकांत उगवले २२४
चैत्रमासींच्या रांगोळ्या प्रकाराच्या
नणंदा झणकाऱ्याच्या वन्सबाई २२५
नणंदा वन्संबाई आपुला मान द्यावा
आशीर्वाद मला द्यावा चुडेयांचा २२६
भावा ग परीस भावजय फार भली
कोणा अशीलाची केली वैनीबाई २२७

भावा ग परीस भावजय ग रतन
सोन्याच्या कारणें चिंधि करावी जतन २२८
वळवाचा पाऊस पडून ओसरला
भावाला झाल्या लेकी मग बहीण विसरला २२९
आम्ही चारी बहीणी चार डोंगरांच्या आड
माझ्या भाईराया खुशालीचें पत्र धाड २३०
आम्ही चौघी बहिणी चारी गांवींच्या चिमण्या
सख्या भाईराया आम्ही घटकेच्या पाहुण्या २३१
आम्ही तिघी बहिणी आम्ही आपुल्या आईच्या
कळ्या फुलती जाईच्या बागेमध्यें २३२
चांदांत चांदणी मृगांत रोहिणी
तशा तुझ्या रे बहिणी भाईराया २३३
अहेवा मरण सोमवारीं आलें
भाऊ म्हणती सोनें झालें बहिणीचें २३४
अहेवा मरणाचा आहे मला वांटा
चोळी पातळ कर सांठा भाईराया २३५
जीव जरी गेला कुडी ठेवावी झांकून
येईल सर्वही टाकून भाईराया २३६
जीव माझा गेला जर काळोख्या रे रात्री
सख्या लाव चंद्रज्योती भाईराया २३७
संसारीं असती उदंड नातींगोतीं
निराळीं पडतीं बहीणभाऊ २३८
संसारीं कितीक असती नातींगोतीं
मोलाचीं माणिकमोतीं बहीणभाऊ २३९
जन्मून जन्मून संसारांत यावें
प्रेम तें चाखावें बहीणभावाचें २४०

बहीण भावंडांचें प्रेम निर्मळ अनुपम
अमृताहुन उत्तम संसारांत २४१
भावा ग बहिणीच्या प्रेमाला नाहीं सरी
गंगेच्या पाण्यापरी पवित्रता २४२
भावा ग बहिणीच्या प्रेमाला नाहीं तोड
लाभेल ज्याला जोड धन्यधन्य २४३
भावा ग बहिणीचें किती गोड असे नातें
कळे एका हृदयातें ज्याच्या त्याच्या २४४
बहीण भावांच्या प्रेमाला नाहीं सीमा
द्यावी कोणती उपमा जगत्रयीं २४५
बहीणभावांचें प्रेम तें शुद्धबुद्ध
अपुरे होती शब्द वर्णनाला २४६

प्रकरण २ रें

मायलेंकरें– रसपरिचय

तान्हे बाळाच्या संबंधींच्या शेंकडों ओंव्या आहेत. या ओंव्यांतून अपार वत्सलता आहे. या ओंव्यांतील काव्यशक्ति उच्च दर्जाची आहे. कांहीं कांहीं ओंव्या वाचून व्यास वाल्मीकि, कालीदास भवभूति, यांनींहि माना डोलवाव्या. या प्रकरणांत मुलगा अगदीं लहान आहे तोंपासून तो शाळेंत जाऊं लागतो, त्याची मुंज वगैरे होते, तेथपर्यंतच्या ओंव्या दिल्या आहेत. शक्य तों ओंव्यांत क्रम आणण्याची खटपट केली आहे. परंतु अनेक ओंव्या पुढेंमागेंहि झाल्या आहेत. सर्व ओंव्यांचा क्रम सांभाळणें कठिण असतें. कारण या ओंव्या स्फुट आहेत. अनेक ठिकाणीं एकेक गोळा केलेल्या आहेत. स्त्रियांनींहि निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या स्थळीं काळीं त्या रचलेल्या आहेत. रचलेल्या म्हणण्यापेक्षां त्यांच्या तोंडून सहज हे मंगल बालवेद, या मधुर श्रुति बाहेर पडल्या. खरो-खरच या ओंव्यांत मला एक प्रकारची दिव्यता दिसून येते. त्यांतील माधु-र्याला तर सींमाच नाहीं. या मजबरोबर. मी दाखवतों त्यांतील रमणीयता, चाखवतों मधुरता.

तान्हेंबाळ जन्माला येणें म्हणजे केवढी मंगल गोष्ट. ईश्वराला मानव जातीची आशा आहे याची ती खूण. संसाराला सुंदरता देणारी, कोमलता देणारी ती वस्तु. माता म्हणतेः

माझें तान्हें बाळ देवाचें मंगल
अमृताचें फळ संसाराचें ॥
तान्हिया रे बाळा मंगलाच्या मूर्ति
संसाराची पूर्ती तुझ्यामुळें ॥
तान्हें हें जन्मलें भाग्य ग उदेलें
आनंदीं बुडालें सारें जग ॥

मातेलाच तान्ह्या बाळाच्या जन्माचा आनंद आहे असें नाहीं, तर सर्व जगाला त्याचा आनंद आहे. तान्हें बाळ जन्माला आलें. पाळणा बांधला. माहेराहून मामा पाळणा पाठवतोः

पालख पाळणा मोत्यांनीं विणीला
मामानें धाडिला तान्हे बाळा ॥

या पाळण्याला माऊली नटवते. त्याच्यावर खेळणीं बांधते. पाळण्यांत तिचें रत्न असतेंः

पाळण्याच्या वरी विचित्र पांखरूं
नक्षत्र लेंकरूं तान्हे बाळ ॥
पाळण्याच्या वरी खेळणें कागदाचें
गोड रूप तान्हेयाचें राजसाचें ॥

पाळण्यांतील गोड नक्षत्रासारख्या मुलाला पाहून सर्वांना मोह पडतो. येणारा जाणारा पाळण्यांत डोकावतो व झोंका देतो.

रंगीत पाळणा बांधला बहालीं
येतां जाता मुली हालवीती ॥

त्या पाळण्याचें मातेला कौतुक वाटतें. तो पाळणा तिच्या मुलाला वाढवीत असतो. त्या पाळण्याच्या त्या दोऱ्या तिला मोत्याचे सर वाटतात.

पाळण्याचे दोरे जसे मोतियांचे सर
शोभिवंत घर पाळण्यानें ॥

ज्या घरांत पाळणा नाहीं तें शून्य घर. दिव्यांत वात, शिंपल्यांत मोती,

झाडाला फूलफळ, तसें घराला मूल. पाळण्यांत बाळाला निजवतांना आंथरुणसुद्धां किती छान केलेलें असतें:

आंथरुण केलें पांघरूण शेला
निजवितें तुला तान्हे बाळा ॥
आंथरुण केलें जाईमोगऱ्याचें
सख्या गोजिऱ्याचें अंग मऊ ॥
बाळासाठीं केली चिमणीशी गादी
बाळाचें सारें आधीं कवतूक ॥

अशा पाळण्यांत बाळ निजतें. एकटें तान्हें बाळ पाळण्यांत असतें. आई कामधंदा करीत असते. बाळाला कोण सांभाळील, पाळण्याकडे कोण पाहील? आई म्हणते:

निज रे बाळका आपुल्या पालखीं
तुला रक्षण जानकी रघुनाथ ॥

पाळणा म्हणजे जणुं देवाची मांडी. रामराया तुझें रक्षण करील. नीज हो बाळ. सीतामाई तुला सांभाळील.

पहांटेची वेळ असावी. आई उठते. परंतु बाळ रडतें माता म्हणते "नको रे उठूं सकाळीं. सासूबाई रागावतील. ही कामाची हो राजा वेळ. आईची फजीती नको करूंस:"

सकाळच्या वेळीं किती असे कामधंदा
नको रडूं रे गोविंदा तान्हे बाळा ॥
नीज रे राजसा नको रडूं उजाडत
येतील ओरडत सासूबाई ॥

बाळाला आईची दया येते. तो झोंपल्यासारखें करतो. आई पाळण्यांत डोकावते तों खुदकन् हंसतो लबाड:

मला वाटे बाळ आहे पालखीं नीजलें
जाऊन बघतें तोंच खुदकन् हांसलें ॥

उघडून डोळे पाय घालून तोंडांत
होतें तान्हुलें खेळत पाळण्यांत ॥

असें हें गोरें गोमटें आईचें बाळ. त्याला माउली किती जपते. तिला वाटतें याला दृष्ट झाली. दृष्टीच्या ओंव्या किती तरी आहेत: बाळ दिसतें सुंदर. कां नाहीं दृष्ट पडणार?

तान्ह्या रे तान्हीका बाळा रे माणीका
तुझ्या रे श्रीमुखा निंबलोण ॥
दृष्ट मी काढूं किती मीठमोहऱ्या काळी माती
गोरेपणा जपूं किती तान्हेबाळाच्या ॥

बाळाचें गोरेपण—म्हणून दृष्ट पडते. हें गोरेपण कसें लपवायचें? मुलाकडे कोणी टक लावून पाहूं लागलें कीं मातेच्या हृदयाचें पाणी पाणी होतें:

नका बाळाकडे असे पाहूं टकामका
चित्ताला लागे धका माउलीच्या ॥

बाप मुलाला घेऊन सभेमध्यें गेला. तेथल्या लोकांची दृष्ट लागली बाळाला:

माळ्याला ताकीद विसबंदाच्या रोपाची
तान्ह्याबाळा दृष्ट झाली सभेमधल्या लोकांची ॥

विसबंदीच्या पाल्यानें दृष्ट काढतात. विसबंद म्हणजे मेंदी. दृष्टीचें विष बंद करणारा वेल. कोणी जर विचारलें उगीच कां शंका घेता दृष्ट पडली म्हणून, तर आई म्हणते हातांतल्या मनगट्या बघा सैल झाल्या:

कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळा सोनटक्या
बिंदुलीं मनगट्या सैल झाल्या ॥

बाळाला सोनटक्का म्हटलें आहे. सोनटक्याचें फूल अति सुकुमार व सुवासिक असतें. तें क्षणांत कोमेजतें. कांहीं कांहीं दृष्टीच्या ओव्या वाचा:

हात रे कुतऱ्या छूत रे मांजरा
तान्हे बाळाच्या काजळा दृष्ट पडे ॥

जळो जळो दृष्ट मीठाचें झालें पाणी
बाळ माझें फुलावाणी कोमेजलें ॥

तान्हेबाळाच्या रूपाचें वर्णन करतां करतां महाकाव्य जन्माला आलें आहे. वामन पंडितांची स्वभावोक्ति येथें फिकी पडेल. तें पांडित्य मातेच्या वात्सल्यांतून उत्पन्न झालेल्या प्रतिभेपुढें काळवंडेल. मुलाला नवीन दांत आलेले असावेत. त्याला उपमा डाळिंबाच्या दाण्यांची आहे. लाल हिरड्यांतून ते लहान पांढरे दांत बाहेर येत असतातः

तान्हियाचे दांत जसे डाळिंबाचे दाणे
खेळविते कौतुकानें उषाताई ॥
तान्हियाचे दांत जशी मोतियांची ओळी
हांसतां पडे खळी गोड गालीं ॥

परंतु या वर्णनापेक्षांहि ही खालील ओवी पहाः

पेरा झाला रानांतून मोड काढी वरी मान
तसें हंसें माझें तान्हं पाळण्यांत ॥

शेतांतून अंकुर नुकतेच वर येत असावेत, तसे बाळाचे नवीन चिमणे दांत त्याच्या हंसण्यातून प्रगट होतात. किती सहृदय व समर्पक दृष्टान्त !

आणि मुलाच्या गालांचें वर्णन ऐकाः

गोऱ्या गालांवर लाल शोभतो मुलामा
गोड हंसशी गुलामा तान्हेबाळा ॥
रुप्याच्या वाटींत ठेवावें लाल फूल
तसे राजसाचे गाल तान्हेयाचे ॥

किती सुंदर उत्प्रेक्षा ! तान्हे बाळाचें आणखीं थोडें वर्णन वाचूं याः—

कुरळ्या केसांचा विरळ दांतांचा
लाडका आईचा तान्हेबाळ ॥
मोठे मोठें डोळे भिवया लांबरुंद
गाल गोरे लालबुंद राजसाचे ॥

तान्हिया रे बाळा गोड तुझी हनुवटी
गोंडस तुझ्या मुठी नाचवीशी

असें हें बाळ घरांत वाढत असतें. चंद्राच्या कोरेप्रमाणें वाढतें:

चंद्राची वाढे कला तसें बाळाचें बाळसें
लावण्या उणें नसें अणुमात्र ॥

आई त्याला वाढवीत असते. त्याला न्हाऊंमाखूं घालीत असते. ही एक अमर ओंवी वाचा:

माझें तान्हें बाळ हळदीनें न्हाई
त्याचें पाणी जाई शेवंतीला ॥

ध्वनि म्हणजे सूचकता हा काव्याचा आत्मा मानतात. ती सूचकता किती सुंदरतेनें वरील ओंवींत प्रकट झाली आहे ! शेवंतीला गोड पिवळीं फुलें कां येतात ? माझ्या तान्हेबाळाच्या न्हाणाचें पाणी तिला मिळतें म्हणून. त्याच्या अंगाची हळद पाण्याबरोबर जाते. त्यांतून हीं फुलें फुलतात. बाळाच्या सौंदर्याचें याहून कोणतें वर्णन अधिक असूं शकेल ? देवाच्या कृपाकटाक्षानें भाग्यें येतात. बाळाच्या न्हाणाच्या पाण्यानें शेवंती बहरतात.

मूल आधींच सुंदर असावें. त्यांत त्याला अलंकार घातले म्हणजे तर सौंदर्याला पूरच येतो:

तान्हिया रे बाळा तुला काय साजे
गळ्यांत बांधीजे वाघनख ॥
गळ्यांत हांसोळी कमरे सांखळी
मूर्ति साजिरी गोजीरी तान्हे बाळाची ॥

परंतु श्रीमंत माताच आपल्या लेंकरांला असें सजवील. गरीब आईनें काय करावें ? गरीब आई काय म्हणते पहा:

श्रीमंतीचा डौल तुझा बाइ पुरे कर
सोनेरी चंद्रकोर माझें बाळ ॥

माझ्या ग बाळाला　　नको हो दागिना
कोंवळ्या लावण्या　　पूर आला ॥

सोनेरी चंद्रकोर, ती का आणावी सजवायची ? " कोंवळें लावण्य " हा शब्दप्रयोग किती रसमय आहे नाहीं ?

गरीब माता आपल्या अश्रूंच्या हारांनीं बाळाला सजवील, प्रेमानें रंगवील:

गरीब माउली　　काय मुला लेववील
प्रेमानें रंगवील　　राजसाला ॥
आंसवांची माळा　　गळां घालील बाळाचे
गरीब माउलीचें　　काय दुजें ॥

श्रीमंतांच्या बायका दागदागीने अंगावर घालून जातील. गरीब आईनें काय करावें ?

सखिया लेणें लेती　　आपुले हारदोरे
आपण दाखवूं　　आपुलें बाळ गोरें ॥

ही ओंवी ऐकून मी नाचलों. श्रीमंत मैत्रिणींनीं ते मोत्यांचे हार – ते दोरे – गळ्यांत बांधले. मजजवळ तसले सोनेरी दोरे नाहींत. असली श्रीमंती मला जगाला दाखवता नाहीं येणार. परंतु मजजवळ एक वस्तु आहे. एक अमोल अलंकार आहे. माझें हें गोरें गोमटें बाळ, हाच माझा दागिना. ही माझी संपत्ति. ही मी जगाला दाखवीन व स्वतःला धन्य मानीन.

तान्हें बाळ वाढतें, मोठें होतें. तें रांगूं लागतें, हिंडूं फिरूं लागतें:

रांगुनी खेळुनी　　बाळ उंबऱ्यांत बसे
सोन्याचा ढीग दिसे　　तान्हेबाळ ॥

उंबऱ्यांत बसलेलें मूल आईला सोन्याची रास वाटते. इंग्रजींत " सिलास मार्नर " म्हणून जगत्प्रसिद्ध कादंबरी आहे. तो सिलास एकटा असतो. एके दिवशीं पहांटेच्या वेळीं त्याच्या दारांत एक लहान मूल ठेवलेलें आढळून येतें. सिलास म्हणतो " सोनें, माझें सोनें. " हें सोनें निर्जीव नाहीं.

हांसतें खेळतें सोनें आहे. बाळ रांगूं फिरूं लागला म्हणजे आईला आनंद होतो व काळजीहि वाटते. त्याच्या गुढघ्यांना खडे बोंचतील, रांगत कोठें दूर जाईल असें भय वाटतें:

अंगणीचे खडे मी ग लोटीतें नित्यानें
रांगतो गुढघ्यानें गोपूबाळ ॥
शेजारणीबाइ दाट घाली सडा
बाळ माझें ग रांगतें त्याला टुपेल हो खडा ॥

रांगणारा बाळ चालूं लागतो. त्याला पाय फुटतात, पंख फुटतात. तो तांदूळ उडवतो, फुलें कुसकुरतो, पाणी सांडतो, पीठ उडवतो. मातेला आवरतां आंवरत नाहीं. शेजारीं जातो व खोड्या करतो. शेजी रागावते:

दळणाची पाटी ठेवूं मी कोणीकडे
हिंडतें चोंहीकडे तान्हेबाळ ॥
शेजारिणी बाई आटप मोगरा
अचपळ माझा हिरा गोपूबाळ ॥

एकादे वेळीं शेजी रागावते व शिव्या देते. मातेची तगमग होते. ती शेजीच्या पायां पडते:

पुरे कर शेजीबाई किती मी क्षमा मागूं
आहेत तुझीं मुलें तुला मी काय सांगूं ॥
चुकलें माझें बाळ तुझ्या किती पायां लागूं
पुरे कर शेजीबाई आपण प्रेमानें ग वागूं ॥

तुलाहि मुलें आहेत. तुझें मातृहृदय आहे. असें आई शेजीला म्हणते. याहून आणखी बुद्धिवाद कोणता ? शेजीनें तरीहि तोंडाचा पट्टा सुरूच ठेवला तर माता म्हणते:

शेजीनें वाहिली शिव्यांची लाखोली
पुष्पपूजा झाली बाळराजा ॥

शेजीनें दिली शिवी　　　　लागली माझ्या जीवीं
आयुष्याची तुला ओंवी　　　　तान्हेबाळा ॥
शेजीनें दिली शिवी　　　　वेंचून घेतली
कळी मी मानीली　　　　जाईजुईची ॥

शेजीच्या ओंव्या म्हणजे बाळाला " शताउक्षी " म्हणणारे आशीर्वादच आहेत असें थोर समाधान माता स्वतःचें करून घेते.

बाळाच्या कामांत मातेचा सारा वेळ जातो. त्याला आंगडें टोपडें शिवायचें, बाळकडूं घालायचें, त्याच्या टोपीला गोंडे लावायचे, त्याला न्हाऊंमाखूं घालायचें, काजळ तीट लावायची अशी या बालब्रह्माची सेवा करून माता मुक्त होते. ती सारें विसरतेः

शेजी आली घरा　　　　बैस म्हणाया चुकल्यें
तुझ्या कामांत गुंतल्यें　　　　तान्हेबाळा ॥

बाळसुद्धां नाना हट्ट घेतो. त्याला नाना खेळणीं हवींत, सारें हवें. तो खेळणीं हरवतो. तीं शोधावीं लागतात. गायीच्या गोठ्यांत बाळाचीं खेळणीं पडतात. वांसरांजवळ तो खेळतो. तेथें खेळणीं विसरतो.

गायीच्या गोठ्यांत　　　　सर्पाची वेटाळी
तेथें तुझी चेंडूफळी　　　　गोपूबाळा ॥

आतां ती चेंडुफळी कशी आणायची ? परंतु बाळाच्या हट्टापुढें काय ?

आणली चेंडूफळी　　　　सर्पाच्या जवळून
सर्प मुले सर्पपण　　　　मातेसाठीं ॥

मुलाच्या प्रेमासाठीं माता आली. तिला का साप चावेल ? कधीं गोठ्यांत वाघ बसलेला असावा. तेथें मुलासाठीं मातेला जावें लागतेंः

गायीच्या गोठ्यांत　　　　वाघ हंबरला
शेष दणाणला　　　　पाताळांत ॥

वाघाच्या डरकाळीनें पाताळांतला शेषहि घाबरला. माउलीला तें गायीचें

हंबरणेंच वाटतें. गायीच्या गोठ्यांतील वाघ तिला क्रूर वाटत नाहीं. बाळाच्या प्रेमानें रंगलेली तिची सारी सृष्टी.

हट्टी बाळानें नाना छंद घ्यावे. त्याची समजूत घालतां घालतां आईला पुरेसें होतें:

छंदकर बाळ छंदाला काय देऊं
नको असा हट्ट घेऊं तान्हेबाळा ॥
छंदकर बाळ छंद घेतलासे रात्रीं
चंद्रमा मागे हातीं खेळावया ॥

मुलगा खेळत असला म्हणजे मातेला आनंद असतो. परंतु तिन्हीसांजा झाल्या म्हणजे ती त्याला शोधूं लागते. त्याला ती हांका मारते. त्याच्या कमरेंतल्या घागऱ्यांचा नाद ऐकते:

घागऱ्या घुळघुळ दणाणला सोपा
खेळतो प्राणसखा गोपूबाळ ॥
घागऱ्यांचा नाद पडतो माझ्या कानीं
खेळतो वृंदावनीं गोपूबाळ ॥

माजघर दणाणून सोडणारा बाळ बाहेर जातो. आई हाका मारून कानोसा घेते:

बाळ खेळूं जाई वडासाउलीये
घरीं माउलीये साद घाली ॥

गायी गोठ्यांत येऊन वासरांना चाटतात. पक्षी घरट्यांत जाऊन पिलांना भेटतात. परंतु आईचा बाळ कोठें आहे:

किती हांका मारूं उभी राहुनी दारांत
चंद्र कोणाच्या वाड्यांत गोपूबाळ ॥

दिवे लागले. वरतीं देवाचा चंद्र उगवला. परंतु माता म्हणते माझा चंद्र कोठें आहे? शेवटीं बाळ येतो. परंतु त्याला खेळणें पुरें वाटत नाहीं. आई म्हणते:

तिन्हीसांजा झाल्या गुरांवासरांची वेळ
वाटे वेगळा तूं खेळ गोपूबाळा ॥

खेड्यांत सायंकाळीं पहावें. गुरांची गर्दी असते. रानांतून गायीगुरें परत येत असतात. म्हणून अजून खेळायचेंच असेल तर वाटेंत तरी खेळूं नको असें आई सांगत आहे.

तान्हेबाळाच्या ओंव्यांत सारी सृष्टि ओतलेली आहे. गाय व तिचें वासरूं; माय आणि तिचें लेंकरूं. गायीच्या ओंव्या किती गोड आहेत:

ये ग तूं ग गायी चरून वरून
तान्हेबाळाला म्हणून दूध पाजूं ॥
गायी ग चरती कोंवळीं कणीसें
तान्हेबाळाला नीरसें दूध पाजूं ॥
गायी ग चरती कोंवळा ग चारा
दुधाच्या चारी धारा वासरांना ॥
गायीचा ग गोऱ्हा मांडी वाळूनीयां बसे
वाडा शोभीवंत दिसे तान्हेबाळानें ॥

आई मुलाला भरवते तेव्हां गायी म्हशी, चिमण्या कावळे, फुलेंपानें सारें दाखवीत असते:

अंगणांत गाय दाखवीते माय
गोड घांस खाय तान्हेबाळ ॥
बघ रे चिमणी करीते चींव चींव
म्हणते तुला जेव तान्हेबाळा ॥

लहान मुलाबरोबर सारी सष्टि बोलते, सारि सृष्टि खेळते. गांधीसेवासंघाचे थोर अध्यक्ष श्रीकिशोरलालभाई मश्रूवाला यांनीं "केळवणीना पाया" शिक्षणाचा पाया म्हणून ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं इसापनीति वगैरे गोष्टी सत्याच्या दृष्टीनें अव्हेरिल्या आहेत. ते म्हणतात "कुत्रा का बोलतो, घार का बोलते ?" होय. लहान मुलांजवळ चराचर बोलतें. ईसापच्या गोष्टींचा यांतच तर मोठे-

पणा आहे. माणूस मोठा झाला म्हणजे त्याला माणसाचीच भाषा फक्त थोडी फार समजते. त्याची दृष्टि मर्यादित होते. तसें मुलाचें नाहीं. सारें चैतन्य त्याच्याजवळ हंसतें बोलतें:

माझ्या अंगणांत नाचते चिमणी
बाळाला खेळणीं देवाजीचीं ॥
माझ्या अंगणांत कावळा का का करी
बाळाला हांका मारी खेळायाला ॥

रवीन्द्रनाथांच्या "शिशु" या काव्यांत देवानें आकाशांतील रंग, झाडावरचीं फुलेंफळें हें सारें आपल्या या लेकरांसाठीं दिलें आहे अशी कल्पना आहे. ते म्हणतात "आई आपल्या मुलाला रंगीत खेळणीं देते. तें पाहून आकाशांत सुंदर रंग कां हें आज मला समजलें." रवींद्रनाथांची ही कल्पना स्त्रियांनीं या ओंव्यांत ओतली आहे. माता म्हणते "हीं पांखरें म्हणजे देवाघरचीं बाळासाठीं पाठविलेलीं खेळणीं."

परंतु लहान बाळ केवळ कावळे चिमण्या वांसरें या निष्पाप प्राण्यांजवळच का खेळतो ? नाहीं. तो सापाजवळ सुद्धां खेळतो. विंचवाजवळ बसतो. लहान मुलाचा सर्वांवर विश्वास:

माझ्या अंगणांत पांचफणी नाग डोले
त्याच्या संगें खेळे तान्हें बाळ ॥

माता येऊन पाहाते तों पांचफणांच्या सापाजवळ हा बाळकृष्ण खेळत आहे. हजारों फणांचा नाग आला तरीहि त्याच्याशीं बाळ खेळेल.

अंगणांत कावळ्यांची गर्दी व्हावी, का का का का करित असावेत. आई त्यांना म्हणते "कावळ्यांनो कशाला हांका मारतां ? आज बाळाला बरें नाहीं हो."

माझ्या अंगणांत कावळ्यांची गर्दी
बाळाला माझ्या सर्दी सांगा त्यांना ॥

घरीं मामा आलेला असतो. आई म्हणते "मामा, भाच्याला खेळव, हिंडव. त्याला नाना फुलें दाखव पांखरें दाखव."

असा हा खेळकर बाळ कधीं खोड्या करतो. त्याच्या हातून चूक होते. लोक नांवें ठेवतात म्हणून बाळ रडतो. आईचें हृदय गहिंवरतें:

टोंचून बोलती परके चटाचटा
बाळाच्या डोळ्यांना पाणी येई पटापटा ॥
इवलासा गुन्हा किती बाळाला बोलती
मेरु मोहरीचा करिती लोक मेले ॥

तसेंच मातींत वगैरे मळून जर बाळ आलें तर सारे रागावतात. परंतु भूमातेच्या मांडीवर लोळून आलेलें बाळ आईला अधिकच गोड वाटतें:

मातीनें मळलें मांडीये चढलें
मायेन मानीलें मोक्षसुख ॥

ही ओंवी किती सहृदय आहे ! कालिदासाचा

"धन्यास्तदंगरजसा मलिनी भवन्ति ॥

हा चरणहि येथें मागें पडतो. मुलाच्या अंगाला लागलेली माती पाहून माता काय म्हणते ऐका:

माती का लागली माती ना तो रे बुका
चुंबीन तुझ्या मुखा तान्हेबाळा ॥
माती का लागली तिची झाली रे कस्तुरी
सोन्याच्या शरीरीं तुझ्या बाळा ॥

तुझ्या अंगाला माती लागली कीं तिचा पवित्र पंढरपुरचा बुका होतो. तुझ्या अंगाला माती लागली कीं ती पृथ्वीमोल कस्तुरी होते. लहान मुलाचें याहून कौतुक जगाच्या वाङ्मयांत क्वचितच्र कोठें केलेलें असेल ? ज्या मातांनीं हें अमर वाङ्मय अज्ञात राहून, जगासाठीं म्हणून नव्हे, बाजारांत मांडण्यासाठीं म्हणून नव्हे, तर स्वतःच्या आनंदासाठीं सहज निर्मिलें व घरोघर दरवळून ठेवलें, त्यांना कोण भक्तिभावानें व निरहंकारपणें प्रणाम करणार नाहीं ?

लहान बाळ उठतो लौकर परंतु रात्रीं झोंपत नाहीं लौकर. सकाळीं सूर्य वर आला, पांखरें किलबिल करूं लागलीं, फुलें फुललीं कीं उठलाच राजाः

पांखरें उडती फुलतात फुलें
उठतात मुलें उजाडत ॥
सूर्य उगवला कमळें फुललीं
बाळें उघडिली निजदृष्टी ॥

आईला सकाळीं कामधंदा, म्हणून ती त्याला नीज नीज म्हणतेः

झोंप रे अजून कशाला उठशी
कोणी म्हणेल आळशी म्हणूनी का ॥

परंतु रात्रीं मात्र लौकर झोंपत नाहींः

झाली आतां रात्र झोंप म्हणे आई
चंद्र कां वर येई माउलीये ॥
झाली आतां रात्र झोंप रे माझ्या तान्ह्या
नाचती चांदण्या माउलीये ॥

चंद्र झोंपत नाहीं, चांदण्या चमचम करित आहेत, मग मीच कां झोंपावें अशी शंका हा लबाड घेतो. आईला अनेक प्रश्न विचारतो. संध्याकाळ झाली म्हणजे कोल्हे कुईकुई करूं लागतात. कोंकणांत तर अगदीं घराजवळ ही कोल्हे-कुई ऐकूं येते. बाळ विचारतो आई, कां ग हे कोल्हे ओरडतात ?"

कोल्हे–कुईकुई कां ग आई सांग मशीं
थंडी पडेल हो भारी बाळ घ्यावा म्हणती कुशीं ॥

किती सहृदय उत्तर. "आज थंडी पडेल, बाळाला कुशींत घ्या" असें कोल्हे सांगत आहेत असें मातेला वाटतें. बाळ विचारतो "आई, हे हजारों काजवे झाडांवर कां ग लुकलुक करतात ? आईचें उत्तर वाचा व नाचाः

कां ग झाडांवर आई काजवे नाचती
तुला ओंवाळती झाडेंमाडें ॥

वनदेवता बाळाला जणुं हजारों नीरांजनें लावून ओंवाळीत आहे ! आणखी कल्पना पहाः

काजवे फुलले फुलले लाखलाख
पहाया श्रीमुख तान्हेबाळाचें ॥
वनदेवतांचे काजवे जणुं डोळे
बघाया माझें बाळ त्यांनीं रात्रीं उघडीले ॥

आकाशांत हे तारे कां ग चमचम करतात? या बाळाच्या प्रश्नाला आई उत्तर देते:

आकाशांत तारे काय आई म्हणताती
तुझीं राजा स्तोत्रें गातीं अखंडीत ॥
आकाशांत तारे त्याचे ओठ कां हालती
संगीत गाणीं गातीं तुला बाळा

तारे थरथरत असतात, त्यावर त्यांचे ओठ हलत आहेत, ते गाणीं गात आहेत, तुझीं स्तोत्रें गात आहेत अशी ही मनोहर उत्प्रेक्षा केलेली आहेः

बाळाची ही एक शंका ऐकाः

थुई थुई उडे कां ग कारंजें उसळे
तुझ्यामुळें उचंबळे तान्हेबाळा ॥

चंद्राला पाहून समुद्र उचंबळतो. परंतु माझ्या बाळाचा मुखचंद्र पाहून दगडी कारंजींहि उचंबळलीं व सारखीं उडुं लागलीं !

बाळाचे प्रश्न कधीं कधीं निराळेच असतात. बायका नवऱ्यासाठीं गादी घालतील, परंतु स्वतःसाठीं साधेंच आंथरुण करतात. बाळ विचारतोः

आई गादी कोणा साधें अंथरुण कोणा
गादी तुझ्या जन्मदात्या साधें मला माझ्या तान्ह्या ॥
गादीवर आपण निजू बाप्पाजी निजो खालीं
वेडा कुठला म्हणे आई हळूच थापट मारी गालीं ॥

बाळ विचारतो "आई, तूं मारीत नाहींस. बाबा कां मारतात ?"

आई तूं मुका घेशी बाबा कां बोलताती
पुत्र होवो वाचस्पती म्हणूनीयां ॥
आई तूं मायेची बाबा कां कठोर
लेकानें व्हावें थोर म्हणूनीयां ॥

पित्याचा मोठेपणा मुलाच्या मनावर माता ठसवीत आहे. तिरुक्कुरल अथवा तामीळ वेद म्हणून एक प्रसिद्ध तामीळ ग्रंथ आहे. त्यांत म्हटलें आहे "बापाची पुत्रासंबंधीं इच्छा काय असते? तूं कोणाचा मुलगा असें सभेंत पंडितांनीं कौतुकानें मुलाला विचारावें अशी असते."

मुलानें शहाणें व्हावें, विद्वान् व्हावें असें बापाला वाटतें. पित्याची इच्छा पूर्ण कर असें माता त्याला सांगत असते. पाहुणे वगैरे घरीं आले तर त्यांना श्लोक म्हणून दाखव, त्यांची शाबासकी मिळव असें ती सांगतेः

पाहुणे घरीं आले सांग त्यांना नांव नीट
नको लाजूं होई धीट तान्हेबाळा ॥
पाहुणे घरीं आले करितील तुझी स्तुति
अशी करावी हो कृती तान्हेबाळा ॥

पाहुणे नाना प्रकारचे येतात. एकदां एक नवखे गृहस्थ घरीं आले. बाळ विचारतोः

कोण बागुलबोवा बैसला माये ओटी
काका आले तुझ्या भेटी तान्हेबाळा ॥

उत्तर–रामचरित नाटकांत वाल्मीकींच्या आश्रमांत वसिष्ठ ऋषि आलेले असतात. तेव्हां एक लहान शिष्य मोठ्या मित्राला विचारतो "कोण रे तो वाघोबा आला आहे." त्याची आठवण होते येथें. परंतु ही पुढील मजेची ओंवी ऐकाः

मोठ्या मोठ्या मिशा भलीमोठी शेंडी
होतसे घाबरगुंडी तान्हेबाळाची ॥

काय रे झालें बाळा कांहीं नाहीं घेती मुका
रुतती दाढीमिशा काकाजींच्या ॥

आपला बाळ घरकोंबडा व्हावा असें आईला वाटत नाहीं. त्यानें बाहेर जावें, खेळावें, धीट व्हावें, असें तिला वाटतें. परंतु बाळ काय बोलतो तें ऐका:

बाहेर बाळा जाई लपंडाव खेळे
कुसकुरती माझे डोळे माउलीये ॥
बाहेर तूं जाई खेळ खेळ रे लंगडी
आई दुखते तंगडी खरोखर ॥
बाहेर तूं जाई खेळ हमामा हुतूतू
आई खेळूं मी तूं घरामध्यें ॥

मुलाला शाळेंत घालतात. आईला सोडून तासनतास कोंडवाड्यांत बाळ जाणार. आणि त्या जुन्या काळच्या शाळा. "छडी वाजे छमछम, विद्य येई घमघम" हें त्या वेळचें शिक्षणशास्त्रांतील महान् सूत्र. शाळेंतील पंतोजींचें हें मातृकृत वर्णन ऐका:

शाळेचा पंतोजी काय शिकवितो
सोडीतो बांधीतो चंचीलागीं ॥
शाळेचा पंतोजी शिकवी अकरकीं
मुलांची मुखश्री कोमेजली ॥
शाळेचा पंतोजी वाजवीतो छडी
येती रडकुंडी सारीं मुलें ॥
शाळेचा पंतोजी मुलांना वाटे यम
केलासे कायम कोंडवाडा ॥

मुलांचा विकास हा असा व्हायचा! मुलाला शाळेंत पाठवतांना आईला वाईट वाटे. परंतु बापापुढें काय चालणार?

शाळेसी जातांना रडें कशाचें रे आलें
पाटीदप्तराचें झालें ओझें आइ ॥

परंतु खरें ओझें पंतोजींच्या मारण्याचें असे. आई मग मुलाच्या बापाला म्हणतेः

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करावी सुपारी
नका मारूं हो दुपारीं तान्हेबाळा ॥
शाळेच्या पंतोजींना देऊं करा धोतरजोडा
सांगा नका देऊं खडा मानेवरी ॥

निदान दुपारच्या उन्हाच्या वेळेस तरी म्हणावें मारूं नका. तिरिमिरी यायची. मुलाला नीट चांगलें बारीक लिहायला पंतोजींनीं शिकवावें असें मातेला वाटतें. नाहींतर पत्रांतील श्री बारीक म्हणून जांवयीबोवा रडूं लागले तसें पुढें बाळाचें व्हावयाचें:

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करावी खारीक
बाळ लिहाया शिकूं दे नीट अक्षर बारीक ॥

पंतोजींच्या व आईच्या मारण्यांतील फरक पुढील ओंवींत पहा कसा दाखवला आहे:

माउलीचा मार नसे पंतोजीसारखा
माउली मायेची असे पंतोजी पारखा ॥

जो प्रेम करतो, त्याला मारण्याचाहि हक्क पोंचतो. त्याचें मारणेंहि मधुर असतें, पवित्र असतें.

क्रोधो हि निर्मलधियां रमणीय एव

निर्मळ माणसांचा रागहि गोड असतो. परंतु जगांत मारण्याचा हक्क सर्वांना पाहिजे असतो. प्रेम करण्याचा हक्क क्वचितच् कोणास हवा असतोः असोः

कधीं कधीं आई मुलावर फार रागावते. ती अबोला धरते. लहान बाळ कावराबावरा होतो. त्याला काय करावें कळत नाहीं. मग तो शेजीकडे जातो व विचारतोः

शेजी मला सांगा आई प्रेमें कशी घेऊं
रडत उभा राही दीनवाणा ॥
शेजी मला सांगा कसें आईला हंसवावें
जाऊन मांडीवर बसावें एकाएकीं ॥
शेजी मला सांगा कस हंसवूं आईला
धरि जाऊन डोळ्यांला तान्हेबाळा ॥

परंतु शेवटचा शेजीचा उपदेश ऐका:

शेजीला पुसतो माउली कां बोले ना
दुखविशी तिच्या मना घडीघडी ॥
शेजी मला सांगा आईचा जावा राग
चरणीं तिच्या लाग भक्तिभावें ॥

तुकाराममहाराजांनीं पाय धरण्याचा सार्वभौम उपाय सांगितला आहे.

तुका म्हणे कळ । पाय धरल्या न चळे बळ

लहान मुलाला आईचा ळळा अधिक असतो. त्याला आई प्रेमळ वाटते, बाबा कठोर वाटतात. परंतु पित्याच्या वरकरणी कठोरपणांत मुलाचें हितच सांठवलेलें असतें. आईबापांची तुलना ज्यांत आहे, त्या ओंव्या किती मार्मिक आहेत:

बाप्पाजी चंदन घांसलीया वास
आईचा सुवास आपोआप ॥
बाप्पाजी भास्कर माउली चंद्रमा
बाळाला वाटे प्रेमा माउलीचा ॥

किती गोड ओंव्या.

लहान मुलाला जर आई नसेल तर कोण घेणार त्याची काळजी ?

कोमळ रोपाला काय नको पाणी
नको का जननी तान्हेबाळा ॥

या पुढील ओंव्या वाचा व नाचा:

माउली असावी रानींच्या पांखराला
चोंचीनें त्याला चारा भरवीते ॥
माउली असावी गोठ्याच्या वांसराला
आंग चाटायाला पान्हावोनी ॥

आई मुलासाठीं किती कष्ट काढते. तिचे उपकार कसे फिटणार ?

माउलीचे कष्ट कुठें रे फेडूं देवा
तळहाताचा पाळणा नेत्रींचा केला दिवा ॥
बापाचे उपकार फिटती काशी गेल्या
आईचे उपकार फिटती ना कांहीं केल्या ॥

कितीहि भाग्य जवळ असलें, परंतु जर बाळ जवळ नसेल तर मातेला तें विष आहे, वमनवत् आहे. मुलाशिवाय स्वर्गात राहण्याऐवजीं मुलासंगें ती रस्त्याच्या कडेला उभी राहील व त्यांत स्वर्ग मानील. मातेचे हे थोर उद्गार ऐका व मान लववा:

धन ग संपदा आग लागो त्या वस्तेला
माझ्या बाळाच्या ग संगें उभी राहीन रस्त्याला ॥

आणखी एक मधुरतम व सहृदय ओंवी पहा:

नदी वाहे झुळझुळ परी पाण्यावीण मासा
जीव माझा तीळामासा बाळावीण ॥

संसारांत भाग्यसरिता वहात असूनहि बाळ जवळ नसेल तर माता तडफडेल. पाण्यांत असूनहि माशानें तडफडावें तसें हें आहे. अहाहा ! अशा ओंव्या प्रसवणाऱ्या मातांना कोण प्रणाम करणार नाहीं, ही पवित्र प्रतिभा पाहून मान डोलवणार नाहीं व आपला सारा कवित्वाचा अभिमान सोडून देणार नाहीं ?

आईचें वर्णन ज्या ओंव्यांत आहे, त्यांतील कोणत्या देऊं, कोणत्या दावूं ? त्या मुळांतच वाचा. रहावत नाहीं म्हणून दोनचार देतों:

माउलीचा मार त्यांत अमृताचा चारा
बाळाच्या कल्याणाच्या त्यांत कोटी कोटी धारा ॥
समुद्राचें पाणी अहोरात्र नाचे
चित्त तसें माउलीचें बाळासाठीं ॥
किती ओंव्यामध्यें गाऊं माउलीच्या मी प्रेमाला
कोण प्रदक्षिणा घाली आकाशाच्या ग सीमेला ॥

असें हें मातृप्रेम बाळपणीं अनुभवावें:

फुलामध्यें फूल फूल हुंगावें जाईचें
सुख भोगावें आईचें बाळपणीं ॥

परंतु ती सावत्र आई! भेसूर कल्पना. सावत्र आईच्या दुष्टपणाच्या किती गोष्टी. माता काय म्हणतात तें ऐका:

सख्ख्या ग आईची गोड लागे मारपीट
सावत्र आईची कडू साखरेची मूठ ॥
सावत्र आईची प्रीतीहि विषारी
कांटेच टुपतील जरी बामुळ मिठी मारी ॥

सावत्र आई म्हणजे बाळाला शाप. आईला सावत्र शब्द लावणें म्हणजे आई शब्दाचा अपमान आहे. सावत्र आई म्हणजे नागीण, पेटलेली खाई. इतक्यानेंच नाहीं समाधान होत:

सावत्र माउली माउली ती ना मृत्यु
तान्हेबाळाला जप तूं देवराया

मातृप्रेमाचा प्रेमळ अनुभव घेत, पंतोजीजवळ शाळेंत व घरीं मायबापांजवळ शिकत बाळ असा लहानाचा मोठा होत असतो. जरा मोठा होऊं लागला म्हणजे त्याला मधून मधून शेजारींपाजारीं दुसऱ्याकडे जेवायला वगैरे जावें लागतें. परंतु पंक्तींत मुलांची आबाळ होते. मुलांकडे कोणाचें लक्ष जात नाहीं. बिचारीं उपाशीं राहतात. बाळ उपाशी घरीं येतो. तो भूक म्हणतो. मग आई विचारते:

जेवून आलास भूक इतुक्यांत कशी
आई तुझ्या हातच्या गे घांसावीणें उपवाशी ॥

आई आणखी प्रश्न विचारते, "श्लोक म्हटलास का, पक्वान्न काय होतें ?" परंतु उत्तर काय मिळतें पहाः

जेवून आलास काय होते लाडू वडे
मला नाहीं आई ठावें लक्ष होतें तुझ्याकडे ॥
जेवून आलास श्लोक कोणता म्हटला
आई तुला आठवून पूर डोळ्यांना लोटला ॥

या प्रश्नोत्तररूप ओंव्या वाचून कोणाचें हृदय भरून येणार नाहीं ! शेवटीं बाळ म्हणतोः

आई नको धाडूं कधीं दुसऱ्याच्या घरीं
बये तुझ्या ग हातची गोड कोरडी भाकरी ॥

आतां मुलगा आठा वर्षांचा झाला. त्याची मुंज होते. मुहूर्त पाहतात, मुंजीचीं बोलावणीं जातातः

नदीपलीकडे हिरव्याशालूच्या दोघीजणी
मुंजीचीं बोलावणीं गोपूबाळाच्या ॥
मला हौस मोठी सोन्याच्या जानव्याची
मुंज करा तान्हेयाची गोपूबाळाची ॥
मुंजीचा मुहूर्त मामा पुसतो जोश्याला
चंद्रबळ भाचेयाला गोपूबाळाला ॥

मुंज झाल्यावर भिक्षावळ होतेः

पहिली भिक्षावळ मामा मावशीची
तुझ्या आजोळींची गोपूबाळा ॥

मग तो ब्रह्मचारी भिक्षा मागतो.

एका हातीं दंड दुजा हातीं झोळी
भिक्षा मागे ब्रह्मचारी गोपूबाळ ॥

आणि भटजी संध्या शिकवायला येतो. पंतोजीचीच ती तऱ्हाः

गायत्रीचा मंत्र भटजी पढवीतो
बाळाला रडवीतो दोन्ही वेळां ॥

कधीं कधीं बाळाची मुंज पांचवे वर्षींच करीत. कारण त्याचें लग्न लौकर करण्याचा इच्छाः

पांचा वरसांचा मुंजीची काय घाई
वाटतें सून यावी मायबाईला ॥

अशा ह्या लहान मुलाला ब्राह्मण संध्या तरी कशी शिकवणार? भटजी त्याला कडेवर घेऊन संध्या शिकवतातः

पांचा वरुषांचा मुंजा आहे लहान
कडे घेऊन ब्राह्मण संध्या सांगे ॥

हलुहलु बाळाला संध्येची गोडी लागतेः

माझ्या आंगणांत चांदीची कावड
संध्येची आवड तान्हेबाळा ॥

मुलाच्या लग्नाची तयारी होऊं लागते. शाळेंत जाऊन त्याचें अक्षर बघतः

मुली सांगूं येती शाळेसी जाऊनी
तुझें अक्षर पाहुनी गोपूबाळा ॥

अशीं लहानपणींच लग्नें होत. जिच्याजवळ लग्न लागायचें त्या मुलीचें वर्णन, लग्नाचे सोहळे, रीती, तें सारें पुढील प्रकरणीं. या प्रकरणांत वात्सल्य-रस लुटा. मातृप्रेमाच्या सागरांत डुंबा व कृतार्थ व्हा.

मायलेंकरें : ओंव्या

माझें तान्हेंबाळ देवाचें मंगल
अमृताचें फळ संसाराचें १
देवाजीचें देणें कोणतें सुंदर
तान्हेबाळ मांडीवर माउलीचे २
तान्हीया रे बाळा मंगलाच्या मूर्ती
संसाराची पूर्ती तुझ्यामूळें ३

तान्हें हें जन्मलें भाग्य ग उदेलें
आनंदीं बुडालें सारें जग ४

पाळणा बांधीला रंगीत सुंदर
तान्हा सुकुमार माउलीचा ५

पालख पाळणा मोत्यांनीं विणीला
मामानें धाडीला तान्हेबाळा ६

रंगीत पाळणा त्याला रेशमाची दोरी
हालवीते गोरी उषाताई ७

पाळण्याच्या वरी विचित्र आंकडा
गळां ताईत वांकडा तान्हेयाच्या ८

पाळण्याच्या वरी खेळणें कागदाचें
गोड बोलणें बाळाचें राजसाचें ९

पाळण्याच्यावरी विचित्र पांखरूं
नक्षत्र लेंकरूं तान्हेबाळ १०

पाळणा पालख वर खेळणें मोराचें
बाळ झोंपलें थोराचें गोपूबाळ ११

पाळणा पात्यांचा वर चेंडू ग मोत्यांचा
आंत बाळ नवसाचा झोंप घेइ १२

पाळणा बांधीला हस्तिणी दांताचा
आंत बाळ नवसाचा निद्रा करी १३

पाळणा पालखा वर रावे रत्नागिरी
खेळ तुझे नानापरी तान्हेबाळा १४

पाळण्याग वरी राव्यांचा गलबला
आनंदाची झोंप तुला तान्हेबाळा १५

रंगीत पाळणा त्याला रेशमाचा दोर
हलुहलु झोंपा काढ उषाताइ १६

रंगीत पाळणा येताजातांना हलवा
कोठें गेली ती बोलवा उषाताई १७

पालख पाळणा हलवीतो मामा
नीज तूं परशरामा पाळण्यांत १८

पोपट पिंजऱ्यांत म्हणूं लागे रामराम
बाळ घेईल आराम पाळण्यांत १९

निजूं दे ग बाई बाळाला क्षणभर
घरांतील कामधंदा आटपूं दे भराभर २०

पाळणा पालख येताजातांना हलवा
माझ्या राघूला नीजवा तान्हेबाळा २१

न्हाउनी माखुनी पालखीं घातलें
शताउक्षी म्हणीतलें तान्हेबाळा २२

पाळण्याच्या दोऱ्या वाजती कराकरा
झोंप नाहीं चारी प्रहरा गोपूबाळा २३

पाळण्याचे दोर जसे मोतियांचे सर
शोभिवंत घर पाळण्यानें २४

रंगीत पाळणा बांधीला बहालीं
येतांजातां मुली हालवीती २५

आंथरुण केलें पांघरुण शेला
निजवीतें तुला गोपूबाळा २६

आंथरुण केलें जाई मोगऱ्याचें
बाळा गोजिऱ्याचें अंग मऊ २७

आथरुण केलें मऊ ऊबदार
झोंप घे चारी प्रहर तान्हेबाळा २८

निद्रा आली बाळा आपुले पालखीं
श्रीरामाला जानकी माळ घाली २९

निद्रा आली बाळा आपुले पालखीं
आतां काम करूं सखी जरा वेळ ३०
बाळासाठीं केली चिमणीशी गादी
बाळाचें सारें आधीं कवतूक ३१
निजेला रे आले बाळा तुझे डोळे
भोरे विसांवले पाळण्याचे ३२
नीज रे बाळका आपुल्या पालखीं
तुला रक्षण जानकी रघुनाथ ३३
अंगाई म्हणून बाळाला नीजवी
वाटींत नीववी दूधतूप ३४
सकाळच्या वेळीं किती असे कामधंदा
नको रडूं रे गोविंदा तान्हेबाळा ३५
सकाळच्या वेळीं झाडलोट कामधंदा
नको घेऊं वेड्या छंदा तान्हेबाळा ३६
सोड रे राजसा सारवूं दे वैलचूल
देईन तुला फूल मोगऱ्याचें ३७
सोड रे राजसा असा चिकटुन नको बसूं
होईल माझें हंसूं रामप्रहरीं ३८
सोड रे राजसा नको रडूं उजाडत
येतील ओरडत सासूबाई ३९
देव वर आला पडलीं किती उन्हें
उठलें माझें तान्हें झोंप झाली ४०
पांखरें उडती फुलतात फुलें
उठतात मुलें उजाडत ४१
सूर्य उगवला कमळें फुललीं
तान्हेबाळें उघडीली निज दृष्टी ४२

भानू उगवला उगवला लालगोळा
तान्हेबाळ जागा झाला पाळण्यांत ४३

झोंप रे अजून कशाला उठशी
कोणी म्हणेल आळशी म्हणून का ४४

झोंप रे अजून करून गुरंगुटी
असें म्हणून थोपटी तान्हेबाळा ४५

मला वाटे बाळ आहे पालखीं निजलें
जाऊन बघतें तोंच खुदकन् हांसलें ४६

उघडून डोळे पाय घालून तोंडांत
होतें तान्हुलें खेळत पाळण्यांत ४७

पहांटेची वेळ दूर कोंबडा आरवे
तान्हुल्या झोंपीं जावें लहान तूं ४८

पहाटेची वेळ कूऊ करिती रहाट
बाळा तूं पाळण्यांत झोंप घेई ४९

पहांटेची वेळ कावळा का का करी
निजावें तान्ह्या परी पाळण्यांत ५०

पहांटेची वेळ तुला नाहीं परी काम
नीज रे आत्माराम तान्हेबाळा ५१

पहांटेची वेळ नीज रे बाळपणीं
ऊठ तूं मोठेपणीं तान्हेबाळा ५२

तान्हीया रे बाळा तुला मशीचा रे टिळा
कोणा पापिणी चांडाळा दृष्ट केली ५३

तान्ह्या रे तान्हिका बाळा रे माणिका
तुझ्या रे श्रीमुखा निंबलोण ५४

घडीघडी कोण उतरी निंबलोण
तान्ह्या बाळाची बहीण उषाताई ५५

निंबलोण करूं दोन्ही या ग मुठी भरूं
बाळा बरोबरी शेजीचा बाळ उभा करूं ५६
निंब ग लोण्याची आयती कोणी केली
तुझी मावशी रे आली तान्हेबाळा ५७
तान्हेबाळ खेळे ओसरीच्या कांठीं
जिउतीच्या हातीं निंबलोण ५८
कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळा सोनटक्क्या
बिंदुलीं मनगट्या सल झाल्या ५९
कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळाला देखून
लिंबू देत्यें मी फेंकून दृष्टीवरी ६०
माळ्याच्या मळ्यांत विषबंद वेलीं गेला
दृष्टीसाठीं गोळा केला तान्हेबाळाच्या ६१
माळ्याच्या मळ्यांत विसबंद ग कोंवळा
तान्हेबाळाच्या जावळा दृष्ट पडे ६२
माळ्याच्या मळ्यांत पाचूबंदाचा एक वाफा
दृष्ट होईल बापलेका तिन्हीसांजा ६३
माळ्याच्या मळ्यांत सुगंध ये रोपारोपा
दृष्ट झाली बापलेका भाईराया ६४
एकापुढें एक चालती बापलेक
दृष्ट होईल मागें थोप गोपूबाळा ६५
माळ्याला ताकीद विसबंदाच्या रोपाची
तान्हेबाळा दृष्ट झाली सभेमधल्या लोकांची ६६
हात रे कुतऱ्या छूत रे मांजरा
तान्हेबाळाच्या काजळा दृष्ट पडे ६७
नका बाळाकडे असे पाहूं टकामका
चित्ताला लागे धका माउलीच्या ६८

दृष्ट उतरीली मीठमोहऱ्या नी मेथ्या
न्याहाळीत कोण होत्या तान्हेबाळाला ६९

एकापाठीमागें एक येतील शिवूमिवू
माझ्या ग राजसांना नको पापिणी दृष्ट लावूं ७०

जळो जळो दृष्ट तुझ्या पाळण्यावरून गेली
निंबलोणाची जलदी केली उषाताईनें ७१

जळो जळो दृष्ट मिठाचें झालें पाणी
बाळ माझें फुलावाणी कोमेजलें ७२

जळो जळो दृष्ट मिठाचे झाले खडे
घडीघडी रडे तान्हेबाळ ७३

पापिणीची दृष्ट चुलीमध्यें पडो
माझा चडुलिंब वाढो तान्हेबाळ ७४

कोणें दृष्ट केली पापिणी ग वांझे
कोमेजलें तिन्हीसांजे तान्हेबाळ ७५

कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळाच्या डोळिया
करूं पाळणेया आंथरुण ७६

कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळाच्या काजळा
रडून भागला तान्हेबाळ ७७

गोरीया गोरेपणा नको भिऊं तूं जीवाला
तुझी काळजी देवाला माउलीये ७८

दृष्ट मी काढूं किती मीठमोहऱ्या काळी माती
गोरेपणा जपूं किती तान्हेबाळाच्या ७९

तुला सांगीतलें उभें गंध लावूं नको
दृष्ट पडेल जाऊं नको गोपूबाळा ८०

तान्हियाचे दांत जशी मोतीयांची ओळी
हांसतां पडे खळी गोड गालीं ८१

तान्ह्याचे दांत जसे डाळिंबाचे दाणे
हांसवीतें कौतुकानें उषाताइ ८२

पेरा झाला रानांतून मोड काढी वरी मान
तसें हंसे माझें तान्हं पाळण्यांत ८३

गोऱ्या गालांवर मुलामा लाल लाल
जणु गुलाबाचें फूल शोभिवंत ८४

रुप्याच्या वाटींत ठेवावें लाल फूल
तसे राजसाचे गाल तान्ह्याचे ८५

गोऱ्या गालांवर लाल शोभतो मुलामा
गोड हंसशी गुलामा तान्हेबाळा ८६

तान्हीया रे बाळा गोड तुझी हनुवटी
गोंडस तुझ्या मुठी नाचवीशी ८७

कुरळ्या केसांचा विरळ दातांचा
लाडका आईचा तान्हेबाळ ८८

चंद्राची वाढे कला तसें बाळाचें बाळसें
लावण्या उणें नसे अणुमात्र ८९

कितीदां हांका मारूं लेकाच्या जिन्नसा
मोत्याच्या कणीसा तान्हेबाळा ९०

माझे दोघे बाळ पारावरी उभे
चंद्रसूर्य दोघे उगवले ९१

माझे दोघे बाळ उभे पारावरी
शेजीच्या दारावरी उजेड पडे ९२

माझा बाळ गोरा हळदीचा ओंडा
शोभतें गोरे तोंडा पिंपळपान ९३

माझा तान्हेबाळ हळदीचा ओंडा
पाठीवरतीं गोंडा रेशिमाचा ९४

माझें तान्हेंबाळ हळदीनें न्हाई
त्याचें पाणी जाई शेवंतीला ९५

शेवंती फुलली फुलली लाखलाख
बाळाचें कौतुक करावया ९६

शेवंती फुलली फुलली सोन्यावाणी
न्हाणाचें जातें पाणी तान्हेबाळाचें ९७

निळें ग गगन हिरवें ग रान
आहे गोरें पान तान्हेबाळ ९८

काळी ग यमुना सांवळा ग कान्हा
गोरा गोरा माझा तान्हा गोपूबाळ ९९

काळा ग कालीया काळा ग घननीळ
सुंदर तान्हेबाळ माउलीचें १००

पिंवळें ग लिंबू पिंवळी शेवंती
अंगाची शोभे कांती तान्हेंबाळाच्या १०१

पिंवळें ग लिंबू पिंवळें वरण
किती गोड ग वदन तान्हेबाळाचें १०२

अंगणांत उभा कमळाचा जसा देठ
तसा तुझा अंगलोट तान्हेबाळा १०३

अंगणांत उभा कसा म्हणुं मी लोकांचा
वांकडा ताईत गोपाचा तान्हेबाळाचा १०४

मोठेमोठे डोळे भिंवयालांबरुंद
कपाळीं शोभे गंध केशराचें १०५

मोठेमोठे डोळे भिंवया चंद्रज्योती
शहाणा म्हणुं किती तान्हेबाळ १०६

तान्हेया रे बाळा तुला काय साजे
गळ्यांत बांधिजे वाघनख १०७

वाघाचें वाघनख सोन्यानें मढवीलें
गळां चढवीलें तान्हेबाळाच्या १०८
गळ्यांत हांसोळी कमरे सांखळी
मूर्ति साजिरी गोजीरी तान्हेबाळाची १०९
केलासे ताईत गळ्यांत घालावा
घालुनीयां न्यावा तान्हेबाळ ११०
सोनारा रे शेटी उघड अपुली पेटी
कडींतोडे कंठी करूं बाळा १११
सोनारा रे शेटी उघड अपुली पेटी
रुसला कंठीसाठीं तान्हेबाळ ११२
आले आले पटवेकरी पटवाया काय देऊं
टोपीला गोंडे लावूं तान्हेबाळाच्या ११३
घातलीसे कुंची गझनीच्या कापडाची
मोत्यांच्या पिंपळपानाची त्यांत शोभा ११४
घातलीसे कुंची रेशमी जरतारी
त्यांतुन येताती बाहेरी कुरळे केंस ११५
पिंपळपानाचीं मोतीं झालीं जुनीं
तुला शोभती बाळपणीं तान्हेबाळा ११६
माझिया घरांत मुलें लहानलहान
टोपीला पिंपळपान शोभा देई ११७
माझीया घरांत लहानलहान मुलें
टोपीला लावूं फुलें गुलाबाचीं ११८
माझ्या अंगणांत शिंपिणी जावाजावा
टोपीला गोंडे लावा तान्हेबाळाच्या ११९
मला हौस मोठी करगोटा सव्वाशाचा
पुत्र आहे नवसाचा तान्हेबाळ १२०

बापाचा लाडका चुलत्याचा आत्माराम
तुला जडित पिंपळपान तान्हेबाळा १२१

हातीं कडीतोडे कमरे करगोटा पेट्यांचा
मुलगा दिसतो मोठ्यांचा गोपूबाळ १२२

हातीं कडीतोडे कानांत भीकबाळी
आतां माझ्या तान्हेबाळा नको खेळूं सायंकाळीं १२३

हातीं कडीतोडे कमरे करगोटा मोराचा
पुत्र दिसतो थोराचा गोपूबाळ १२४

हातीं कडीतोडे गळ्यांत कंठीगोप
सावकाराचा ग लेक गोपूबाळ १२५

हातीं कडीतोडे पावठणी उभा
आजीबाई नातू तुझा गोपूबाळ १२६

तान्हीया रे बाळा तुझ्या पायीं वाळा
तुझा डोळा काळा काजळानें १२७

बिंदुल्यांचा हात ठेवी ताटापुढें
जेवतो मामापुढें गोपूबाळ १२८

श्रीमंतीचा डौल तुझा बाई पुरे कर
सोनेरी चंद्रकोर तान्हेबाळ १२९

नटव थटव तुझें श्रीमंत लेंकरू
मोहक वांसरू बाळ माझें १३०

माझें तान्हेबाळ मला तें आवडे
लोकांना नावडे घडीभरी १३१

माझ्या ग बाळाला नको हो दागीना
कोंवळ्या लावण्या पूर आला १३२

माझ्या राजसाला नकोत दागीने
शोभे अलंकारावीणें तान्हेबाळ १३३

कशानें नटवूं कशानें भूषवूं
कशानें शोभवूं तान्हेबाळ १३४

गरीब माउली काय बाळा लेववील
प्रेमानें पांघुरवील तान्हेबाळ १३५

गरीब माउली काय बाळाला घालील
प्रेमानें रंगवील सर्वकाळ १३६

गरीब माउली कोठलें बाळलेणें
बाळाला वात्सल्यानें वाढवील १३७

आंसवांची माळा गळां घालील बाळाचे
गरीब माउलीचें हेंची धन १३८

श्रीमंतांचीं मुलें शेजारीं शृंगारलीं
नाहीं तीं शोभलीं बाळापरी १३९

श्रीमंतांचीं मुलें पडलीं निस्तेज
पाहुनीयां तेज तान्हेबाळाचें १४०

नाचती हांसती फुलें जशीं वेलीवर
तशीं माझ्या मांडीवर माझीं बाळें १४१

सखीया लेणें लेती आपले हारदोरे
आपण दाखवूं आपलें बाळ गोरें १४२

तरुलता वेली रानावनांत डोलती
माझ्या घरांत शोभती तान्हेबाळें १४३

सरोवरामध्यें जशीं फुलती कमळें
तशीं शोभतात बाळें घरामध्यें १४४

समुद्राचे तळीं मोतीं झळाळती
तशीं घरांत शोभती तान्हींबाळें १४५

तारे चमचम करिती आकाशांत
बाळें नाचती घरांत माउलीचीं १४६

रांगुनी खेळुनी　बाळ उंबऱ्यांत बसे
सोन्याचा ढीग दिसे　तान्हेबाळ　१४७

अंगणींचे खडे　मी ग लोटीतें नित्यानें
माझें रांगे गुढग्यानें　तान्हेंबाळ　१४८

अंगणींचे खडे　झाडित्यें निरियानीं
बाळ रांगे गुढघ्यानीं　उषाताईचें　१४९

शेजारिणी बाई　दाट घाली सडा
रांगतो संवगडा　तान्हेबाळ　१५०

शेजीबाई तूं ग　दाट दाट घालीं सडा
माझें बाळ ग रांगतें　रुतेल हो त्याला खडा　१५१

शेजारिणी बाइ　आटप जाईजुई
अचपळ माझी सई　कळ्या तोडी　१५२

शेजारिणी बाई　सडा टाक गे भिजूनी
अनाडी बाळ माझा　येतो रांगोळी मोडूनी　१५३

शेजारिणी बाइ　आंवर डाळी साळी
अनाडें तान्हेबाळ　नको देवूं शिवीगाळी　१५४

शेजारणी बाई　आटप मोगरा
अचपळ माझा हिरा　गोपूबाळ　१५५

शेजारिणी बाई　आटप आपलें वाळवण
रेती करिल मिसळण　तान्हेबाळ　१५६

दळणाची पाटी　ठेवूं मी कोणीकडे
हिंडतें चोंहीकडे　तान्हेंबाळ　१५७

शेजी आली घरा　बैस म्हणाया चुकल्यें
तुझ्या कामांत गुंतल्यें　तान्हेबाळा　१५८

किती सांगीतलें　नको तूं जाऊं कोठें
लबाड झालें मोठें　माझें बाळ　१५९

माळ्याच्या मळ्यांत नको जाऊं तूं राजसा
माळीण अवदसा शिव्या देई १६०
शेजीनें दिली शिवी लागली माझ्या जीवीं
आयुष्याची तुला ओंवी तान्हेबाळा १६१
शेजीनें दिली शिवी हृदया झाला भेद
समजूं आशीर्वाद तान्हेबाळा १६२
शेजीनें रागानें तान्हेबाळा शिव्या दिल्या
पदरीं घेतल्या जाईजुई १६३
शेजी देते शिव्या तान्हेबाळाला देखोनी
जाईमोगऱ्याच्या कळ्या ओटी घेत्यें मी वेंचोनी १६४
शेजीनें दिली शिवी जिची तिला पडो
माझा कडुलिंब वाढो गोपूबाळ १६५
शेजीनें वाहिली शिव्यांची लाखोली
पुष्पपूजा झाली बाळराजा १६६
शेजीनें दिली शिवी वेंचून घेतली
कळी मी मानिली शेवंतीची १६७
शेजी आली घरा तुम्ही बसा बसा बाई
अन्याय केला काई तान्हेबाळानें १६८
शेजी आली घरा पाट देऊं बसायाला
अन्याय पुसायाला तान्हेबाळाचे १६९
शेजी आली घरा धरीलें मनगटीं
अन्याय घाल पोटीं तान्हेबाळाचे १७०
आहेत तुझीं मुलें तुला मी काय सांगूं
पुरे कर ग शेजीबाई कितीदां मी क्षमा मागूं १७१
चुकलें माझें बाळ तुझ्या किती पाया लागूं
आतां माझे शेजीबाई विसर ग प्रेमें वागूं १७२

टोंचून बोलती   परके चटाचटा
बाळाच्या डोळ्यांना   पाणी येई पटापटा १७३

टोंचून बोलती   कोंवळें तुझें मन
उगी रडून रडून   दमशील १७४

इवलासा गुन्हा   किती बाळाला बोलती
मेरू मोहरीचा करिती   लोक मेले १७५

खेळशी खेळ गड्या   विटीदांडू रे मोगऱ्या
तुझ्या दांडूला घागऱ्या   तान्हेबाळा १७६

लहान लहान बाळ   खेळती आट्या पाट्या
रंगीत तुझ्या गोट्या   तान्हेबाळा १७७

लहान लहान मुलें   खेळती विटीदांडू
रंगीत तुझा चेंडू   तान्हेबाळा १७८

खेळशी खेळ गड्या   विटीदांडू पैलथडी
भागले तुझे गडी   गोपूबाळा १७९

अंगाई मंगाई   तांबुलें गंगाई
तान्हेबाळानें दंगाई   मांडीयेली १८०

लहान लहान मुलें   खेळती हुतूतू
दमला परंतु   तान्हेबाळ १८१

माझ्या अंगणांत   बांधिलासे झोका
तेथें खेळवा बाळका   गोपूबाळा १८२

माझ्या अंगणांत   घातला मांडव
तान्हेबाळाला खेळव   साउलींत १८३

माझे दोन्ही बाळ   दुपारीं कोठें गेले
उन्हानें कोमेजले   नागचाफे १८४

कोकंब पिकले   पिकले लाललाल
खेळून तसे झाले   तान्हेबाळाचे ग गाल १८५

उन्हाळ्याचें ऊन ऊन लागतें पाठीला
कंठी शोभते छातीला तान्हेबाळाच्या १८६
उन्हाळ्याचें ऊन ऊन लागतें गालांला
कंठी शोभते कंठाला तान्हेबाळाच्या १८७
दुपारचें ऊन टाळू तुझी रे तापली
उघड छत्री रे आपुली तान्हेबाळा १८८
करवंदी काळ्या झाल्या लाल पींवळे हो काजू
गेलें कोणत्या हो बाजू तान्हेंबाळ १८९
रानींवनीं किती भारावल्या बोरी
आणीती रानमेवा तान्हेबाळाला गोवारी १९०
रानींचा तो मेवा रानींच्या पांखरांना
दुधाच्या चारी धारा गायीच्या वांसरांना १९१
बाळारे बागड शिवीन आंगडं
बिदीये उघडं जाऊं नये १९२
गायीच्या गोठ्यांत सर्पाची वेटाळी
तेथें तुझी चेंडूफळी तान्हेबाळा १९३
आणते चेंडूफळी सर्पाच्या जवळून
सर्प मुले सर्पपण मातेसाठीं १९४
गायीच्या गोठ्यांत वाघ हंबरला
शेष दणाणला पाताळांत १९५
गायीच्या गोठयांत वाघ हंबरतो
बाळ दचकतो पाळण्यांत १९६
तान्हेबाळ खेळे विंचवाच्या संगें
त्याचें विष भंगे बाळापुढें १९७
माझ्या अंगणांत पांचफणी नाग डोले
त्याच्या संगें खेळे तान्हेबाळ १९८

तान्हेबाळ खेळे अंगण झालें थोडें
लाविलीं फुलझाडें काकारायांनीं १९९

सोन्याचा विटीदांडू भिंतीशीं उभा केला
खेळणारा कोठें गेला गोपूबाळ २००

दुरून दिसतो हालतो मालतो
सखा नारिंग झेलतो गोपूबाळ २०१

मायेच्या पाठीवर बाळ बैसलें जाऊन
माय झाडीते वांकून अंगणाला २०२

छंदकर बाळ छंदाला काय देऊं
नको असा हट्ट घेऊं तान्हेबाळा २०३

छंदकर बाळ छंदाला दिल्या लाह्या
खेळतो माझा राया कौतुकानें २०४

छंदकर बाळ छंद घेतलासे रात्रीं
चंद्रमा मागे हातीं खेळावया २०५

पाळण्याच्या दोऱ्या धरून उभा राहे
चंद्रमा दे ग माये खेळावया २०६

माझ्या अंगणांत उडे बागडे कावळा
जरी दिसतो बावळा बाळा गोड २०७

माझ्या अंगणांत कावळा का का करी
बाळाला हांका मारी खेळावया २०८

माझ्या अंगणांत कावळ्यांची गर्दी
बाळाला माझ्या सर्दी सांगा त्यांना २०९

माझ्या अंगणांत नाचते चिमणी
बाळाला खेळणीं देवाजींचीं २१०

माझ्या अंगणांत चिमणी वेंची दाणे
धांवून बाळकानें उडवीली २११

माझ्या अंगणांत हिरवा पोपट बोलतो
चोंचीला धरूं बघतो तान्हेबाळ २१२
माझ्या अंगणांत साळुंकी मंजुळ बोले
नाचतो प्रेमें डोले तान्हेबाळ २१३
चुलीच्या जवळी मनी मांजरीचीं पिलें
खेळती माझीं बाळें त्यांच्या संगें २१४
कुस्कुरी मांजरी परी ना बाळा चावे
बाळ माझें हवें प्राणिमात्रा २१५
ओसरीच्या वरी मोत्या भू भू भू भुंकतो
तान्हा ग ओढतो त्याचे पाय २१६
माझ्या अंगणांत पिंवळ्या लाल ग कर्दळी
बाळाची वर्दळी चारी दिशां २१७
माझ्या अंगणांत लाविल्या तुळशी
नाहीं होणार आळशी तान्हेबाळ २१८
माझ्या अंगणांत तुळशीचा वाफा
गोविंद घाली खेपा मंजुळींना २१९
माझ्या अंगणांत शोभती दुर्वा फुलें
खेळाया येती मुलें बाळासंगें २२०
अंगणांत किती नाचती फुलवेल
बाळाचा चाले खेळ त्यांच्यासंगें २२१
माझ्या अंगणांत वानरें येती जाती
वांकुल्या दाखवीती तान्हेबाळा २२२
माझ्या अंगणांत कारंजें थुईथुई
रांगतसे भुई तान्हेबाळ २२३
माझ्या अंगणांत कारंजे नाचे उडे
बघून जातें रडें तान्हेयाचें २२४

माझ्या अंगणांत   वांसरें बागडती
बाळकें धांवती   त्यांच्यासंगें २२५

घागऱ्या घुलुघुलु   दणाणला सोपा
खेळतो प्राणसखा   तान्हेबाळ २२६

घागऱ्यांचा नाद   पडतो माझ्या कानीं
खेळतो वृंदावनीं   तान्हेबाळ २२७

माझें तान्हेंबाळ   खेळाया जाई लांब
हातावरी जांब   पिकलेला २२८

माझें तान्हेंबाळ   खेळाया जाई दुरी
हातावरी पुरी   साखर मागे २२९

घरांत काम करूं   चित्त माझें नाहीं स्थीर
दारीं खेळे रघुवीर   तान्हेबाळ २३०

तिन्हीसांजा झाल्या   गुरावांसरांची वेळ
वाटे वेगळा तूं खेळ   गोपूबाळ २३१

अंगणांत रावा   परसावांत साळुबाई
मधुबाळा कमळाबाई   हांक मारी २३२

पांखरें घरा गेलीं   बाहेर सांजावलें
खेळून आलीं बाळें   आईपाशीं २३३

गायी घरीं आल्या   देव मावळला
बाळ नाहीं आला   कैसा घरीं २३४

गायीच्या पान्ह्यासाठीं   वांसरें हंबरती
खेळुनी बाळ येती   तिन्हीसांजा २३५

तिन्हीसांजा झाल्या   दिवे लागले घरांत
गायी चाटती गोठ्यांत   वांसरांना २३६

तिन्हीसांजा झाल्या   दिवे लागले घरांत
बाळा पाळण्यांत   आंदुळती २३७

किती हांका मारूं उभी राहुनी दारांत
चंद्र कोणाच्या वाड्यांत तान्हेबाळ २३८

बाळ खेळूं जाये वडासाउलीये
घरीं माउलीये साद घाली २३९

पारवा दारावरी सारी रात्र निंद घाली
माझें बाळ गाणें गाई पाळण्यांत २४०

माझ्या माडीवरी पारवे घुमती
बाळें ग रमती घरामध्यें २४१

गायीनीं भरला गोठा म्हशींना झाली दाटी
यशवंत तुझी काठी तान्हेबाळा २४२

गायी गोठीयांत म्हशी वाडीयांत
बाळ पाळण्यांत दुध मागे २४३

काळ्या ग गायीचें दुध गोड लागे
वाटीभर मागे तान्हेबाळ २४४

काळे ग गायींचें दुध गोडाईचें
बाळ बढाईचें ताईबाईचें २४५

ये ग तूं ग गायी चरशील कोंडा
तान्ह्याबाळाच्या ग तोंडा दुधमांडा २४६

ये ग तूं ग गायी चरून वरून
तान्ह्याबाळाला म्हणून दुध पाजूं २४७

गायी ग चरती कोंवळीं कणीसें
तान्हेबाळाला नीरसें दूध पाजूं २४८

गायीं हंबरती प्रेमाचा पान्हा फुटे
गळ्याचें दावें सुटे वांसरांच्या २४९

गायीचा गोवारी म्हशीचा खिल्लारी
तान्हेबाळाचा कैवारी गोकुळींचा २५०

गायी ग चरती वांसरें कोठें गेलीं
गंगेच्या पाण्या नेलीं तान्हेबाळानें २५१

गायी ग चरती कोंवळा ग चारा
दुधाच्या चारी धारा वांसरांना २५२

गायी ग चरती वांसरें हंबरती
वाडा आहे हा श्रीमंती तान्हेबाळाचा २५३

तान्हीया बाळाला कोणी ग काय केलें
कडू मी भरावेलें मायफळ २५४

तान्हीया बाळाला कोणी ग काय केलें
रागानें धाडीलें निजावया २५५

तान्हीया रे बाळा पुरे कर आतां रडें
दारींचे घेवडे जून झाले २५६

माझें तान्हें बाळ मला तें आवडे
दारींचे घेवडे जून झाले २५७

बाळा तुझी झोंप कावळ्यानें नेली
सारी रात्र गेली आंदुळतां २५८

कां ग हें रडतें तान्हेंबाळ आज
त्याला आधीं पाज सूनबाई २५९

तान्हेबाळ रडे उगी ना मुळीं राही
त्याला आधीं घेई माऊलीये २६०

सोड सारें काम सोड सारे धंदे
तान्हेबाळ ग आक्रंदे पाळण्यांत २६१

कळवळलें ग तान्हें त्याला आधीं पाज
मग करी कामकाज सूनबाई २६२

मारूं नको बाळा किती कळवळे
असें म्हणून घेतलें आजीबाईनें २६३

झाली आतां रात्र झोंप म्हणे आई
चंद्र कां वर येई माऊलीये २६४

झाली आतां रात्र झोंप रे चिमण्या तान्ह्या
वर नाचती चांदण्या माऊलीये २६५

आई गादी ही कोणाला साधें आंथरुण कोणा
गादी तुझ्या जन्मदात्या साधें मला माझ्या तान्ह्या २६६

गादीवर आपण निजूं बाप्पाजी निजो खालीं
वेडा कुठला म्हणे आई हळूच थापट मारी गालीं २६७

कोल्हे-कुई कुई आज कां तिन्हीसांजा
थंडी पडेल हो भारी जपा म्हणती बाळराजा २६८

कोल्हे कुई कुई आज कां सांगा मशीं
थंडी पडेल हो भारी बाळ घ्यावा म्हणती कुशी २६९

कां ग हे काजवे करिती लुकलुक
पहाया श्रीमुख तुझें बाळा २७०

काजवे फुलले फुलले लाख लाख
पहाया श्रीमुख तान्हेबाळाचें २७१

कां ग झाडांवर आई काजवे नाचती
तुला ओंवाळिती झाडें माडें २७२

वनदेवतांचे काजवे जणुं डोळे
बघाया माझें बाळ त्यांनीं रात्रीं उघडीले २७३

वनदेवतांचे काजवे डोळे झाले
बाळा बघुन नाहीं तृप्ती पुनः पुन्हां उघडले २७४

आकाशांत तारे काय आई म्हणताती
तुझीं राजा स्तोत्रें गाती अखंडीत २७५

आकाशांत तारे त्यांचे ओठ कां हालती
संगीत गाणीं गाती तान्हेबाळा २७६

थुई थुई उडे कां ग कारंजें उसळे
तुझ्यामुळें उचंबळे तान्हेबाळा २७७
तान्ह्या तुझ्या भातीं घालीन तोंडलें
आतां नको रे बोंडलें भात जेव २७८
रुप्याची ही वाटी आणि चांदीचें बोंडलें
तुझ्या आजीनें धाडलें तान्हेबाळा २७९
काल माझ्या ग बाळाचें शेजी केलें उष्टावण
आला होता मामाराया घांस भरवी आंगठीनं २८०
दह्यादुधीं भरल्या वाट्या वर साखरेची मूठ
छंदखोर बाळा ऊठ जेवावया २८१
दह्यादुधीं भरल्या वाट्या वर साखर मावेना
छंदखोर हा जेवेना गोपूबाळ २८२
बापाचा लाडका साखर तोंडीं लावी
चुलत्यापुढें जेवी तान्हेबाळ २८३
बापाचा लाडका चुलत्याच्या कडे
तबकीं दूधपेढे तान्हेबाळा २८४
माझ्या अंगणांत ठेवीला दहीभात
जेवीला रघुनाथ तान्हेबाळ २८५
लाडका ग लेक भूक म्हणून नीजला
माझ्या राजसाचा तूप बत्तासा थीजला २८६
वाटीये दूध तूप निवत मी घालीं
लहान बाळा हांका मारी उषाताई २८७
लोकांचीं तीं मुलें खाती ताक कण्या
तुझ्या ताटीं साखर फेण्या तान्हेबाळा २८८
लोकांचीं तीं मुलें खाती ताकभात
तुझ्या हातीं लाडू नित्य तान्हेबाळा २८९

तान्हे ग बाळाला गोडसें जेवण
दुधाला विरजण साखरेचें २९०
हातीं दूधभात वर पेरतें साखर
तुझे जेवण प्रकार तान्हेबाळा २९१
अंगणांत गाय दाखवीते माय
गोड घांस खाय तान्हेबाळ २९२
बघ रे चिमणी करिते चींव चींव
म्हणते तुला जेव तान्हेबाळा २९३
दाखवी पांखरें चिटक्या वाजवी
माऊली जेववी तान्हेबाळा २९४
माझें तान्हेबाळ मोठ्या ग मानाचें
त्याच्या जेवणाचे नाना रंग २९५
आळवून किती भरविते घांस
माऊलीला त्रास नाहीं त्याचा २९६
तान्हेबाळ खेळे आंगण ओसरी
त्याला संगत दूसरी ताईबाईची २९७
पाऊस पडतो मृगा आधीं रोहीणीचा
पाळणा हालतो भावा आधीं बहिणीचा २९८
समोर पाळणा हलग्याशीं ग हालतो
बाळ बापाशीं खेळतो आनंदानें २९९
पिंवळा पीतांबर कांठीं कमळाचा
कडे नातू घ्या जावळाचा गोपूबाळ ३००
हंस रे राजसा हंसशी किती गोड
देई आनंदाची जोड माऊलीला ३०१
मामाराया भाचा कडे घेतसे हिऱ्याला
हात घातला तुऱ्याला तान्हेबाळानें ३०२

पुरे आतां रडें
मामा देईल रुमाल
पुरे आतां रडें
मामा आलासे दुरून
पुरे आतां रड
मामानें प्रेमें ध्यावें
घे रे घे रे मामा
त्याला वांसरें दाखव
घे रे घे रे मामा
त्याला दाखव मांडव
घे रे घे रे मामा
दाखव झाडांवर
आवडत्या मामाराया
गोडसा पापा घेई
मामेया भाचेया
वानर दाखव
घे रे घे रे मामा
हिरवा राघू तूं बोलव
घे रे घे रे मामा
कोण लळा पुरवी त्याचा
मामानें घेतला
उगी की राहीलें
काय जादू केली
हंसूं कसें लागे
मामा तो मातुल
म्हणून कडेवरी

डोळे झाले लाल लाल
पुसावया ३०३
आतां दाखव हंसून
तुझ्यासाठीं ३०४
ठेवील मामा नांवें
भाचेयाला ३०५
जरा भाच्याला खेळव
गोठ्यांतील ३०६
तुझ्या भाच्याला हिंडव
तोंडलीचा ३०७
तुझा भाचा छंदकर
पांखरांना ३०८
आवडता भाचा घेई
आनंदानें ३०९
कौतुकें नाचव
हुपूप करी ३१०
छंदी भाच्याला डोलव
पिंजऱ्यांत ३११
आवडता तुझा भाचा
तुझ्यावीण ३१२
आश्चर्य हो झालें
तान्हेबाळ ३१३
मामा राया सांगे
तान्हेबाळ ३१४
आईची बरोबरी
हांसे बाळ ३१५

एक जसा एक कृष्णंनाथ देवकीचा
तसा हा तान्हेबाळ आहे हो माऊलीचा ३१६
आई म्हणे बाळा नको रे खाऊं बोरें
खाती माये सारीं पोरें बाळ म्हणे ३१७
आई म्हणे बाळा नको खाऊं रे चिंचा गड्या
पाणी सुटे माझ्या तोंडा माऊलीये ३१८
आई म्हणे बाळा नको खाऊं रे आवळे
खाती ग सगळीं बाळें माऊलीये ३१९
बसशी सारखा तान्हेबाळा चुलीपाशीं
आवडे ना मशीं खरोखरी ३२०
बाहेर तूं जाई लपंडाव खेळ खेळे
कुसकरती माझे डोळे माऊलीये ३२१
बाहेर तूं जाई जरा खेळे छाप्पोपणीं
डोळ्यांना आणी पाणी तान्हेबाळ ३२२
बाहेर तूं जाई खेळ हमामा हुतूतू
आइ खेळूं मी तूं घरामध्यें ३२३
बाहेर तूं जाइ खेळ हूतूतू हमामा
तुझ्या करितों सांगे कामा माऊलीये ३२४
बाहेरी जाई रे खेळ रे लंगडी
दुखते तंगडी माऊलीये ३२५
घराचा घरकोंबडा होऊं नये बाळा
बाहेर खेळ जा मुलांमध्यें ३२६
चुलीचा चुलकोंबडा कोणाला आवडेल
नांवें तुला ठेवतील तान्हेबाळा ३२७
उठ नको बसूं खेळ जा बाहेर
आई तुझ्या बरोबर खेळेन मी ३२८

काम ग करून पाठ घेईन बसायाला
माझें तान्हे बाळ मांडीवरी विसाव्याला ३२९
रांगत खेळत बाळ आलें विसाव्याला
माझ्या ग राजसाला मांडी देत्यें बसायाला ३३०
खेळूनी ग आला धुळीनें माखला
माझा सोनुला दमला तान्हेबाळ ३३१
मातीनें मढलें मांडीये चढलें
मायेनें मानीलें मोक्षसुख ३३२
लोळलें मातींत घुसलें मांडींत
मायेच्या मनांत प्रेम दाटे ३३३
माती का लागली माती ना तो रे बुका
चुंबीन तुझ्या मुखा तान्हेबाळा ३३४
माती का लागली लागूं दे शोभे तुला
कलंक चंद्राला तान्हेबाळा ३३५
माती का लागली तिची झाली रे कस्तुरी
सोन्याच्या शरीरीं तान्हेबाळाच्या ३३६
माती का लागली लागूं दे रे बाप्पा
घेतॉल प्रेमें पापा बाप्पाराया ३३७
लोकांचीं तीं मुलें जसे भिंतीचे दगड
माझी सोन्याची लगड तान्हेबाळ ३३८
शाळेसी जातांना रडें कशाचें रे आलें
पाटी दप्तराचें झालें ओझें आई ३३९
शाळेसी जातांना कां रे राया रडूं आलें
भय माउली वाटलें पंतोजीचें ३४०
शाळेसी जातांना डोळे येती कां भरून
केंव्हां तुला मी भेटेन माऊलीये ३४१

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करा ताटवाटी
नका मारूं छडीकाठी तान्हेबाळा ३४२

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करावी सुपारी
नका मारूं हो दुपारीं तान्हेबाळा ३४३

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करावी खारीक
बाळ शिकूं दे लिहाया आतां अक्षर बारीक ३४४

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करा धोतर जोडा
सांगा नका देऊं खडा मानेवरी ३४५

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करावी घागर
मारूं नका सुकुमार तान्हेबाळ ३४६

शाळेचा पंतोजी उग्र हो मुद्रेचा
जीव घाबरे मुलांचा क्षणोक्षणीं ३४७

शाळेचा पंतोजी त्याचा केवढा दरारा
मुलें कांपती थरारा थंडीवीण ३४८

शाळेचा पंतोजी मुद्रा त्याची उग्र
मुलांना वाटे व्याघ्र खरोखरी ३४९

शाळेचा पंतोजी शिकवीतो पाढे
मुलांना येई रडें ओक्साबोक्शी ३५०

शाळेचा पंतोजी शिकवी एक दोन
मुलें जाती कंटाळून ओरडून ३५१

शाळेचा पंतोजी पढवी बेकंबेला
मुलांचा जीव गेला म्हणतां म्हणतां ३५२

शाळेचा पंतोजी शिकवीतो लेखें
सुकतात मुखें बाळराजांचीं ३५३

शाळेचा पंतोजी शिकवी अकरकीं
मुलांची मुखश्री कोमेजली ३५४

शाळेचा पंतोजी
सारखा चाखवी
मुलां पवचा शिकवी
महिमा छडीचा ३५५

शाळेचा पंतोजी
येती रडकुंडी
वाजवीतो छडी
तान्हीं बाळें ३५६

शाळेचा पंतोजी
मुलें रडवीतो
छडी वाजवीतो
घडी घडी ३५७

शाळेचा पंतोजी
कोमेजती फुलें
रडवीतो मुलें
देवाघरचीं ३५८

शाळेचा पंतोजी
कळ्या का फुलतील
छडी का शीकवील
पाण्यावीण ३५९

शाळेचा पंतोजी
सोडीतो बांधीतो
काय शिकवीतो
रुमालाला ३६०

शाळेचा पंतोजी
सोडीतो बांधीतो
काय शिकवीतो
चंचीलागीं ३६१

शाळेचा पंतोजी
गायींना गोवारी
मुलांचा हांकारी
जसा रानीं ३६२

पंतोजी पंतोजी
घरीं ना तो दडो
शाळा बाळाला आवडो
तुमच्या धाकें ३६३

पंतोजी रे बाप्पा
ओंगणावीण चाक
नसावा भारी धाक
मोडतसे ३६४

शाळेचा पंतोजी
केलासे कायम
मुलां वाटे यम
कोंडवाडा ३६५

जा रे बाळा शाळे
पुरे तुझी वटवट
घरीं नको कटकट
सांगतें मी ३६६

आई नको शाळा
मुळीं ना पाठव
मला घरींच शीकव
शाळे माजी ३६७

अडाणी माऊली कसा शिकवील तान्हा
पाठवीते रानावना तान्हेबाळ ३६८

अडाणी माऊली कसा देईल ती धडा
रिकामा काय घडा उपयोगी ३६९

पंतोजी मारती हाताला येती फोड
आई तूं किती गोड ममताळू ३७०

हट्ट नको घेऊं बाळा शाळेला तूं जाई
विद्येला मिळवी तेंची धन ३७१

हट्ट नको घेऊं लिहाया घेई पाटी
खिरीची तुला वाटी तान्हेबाळा ३७२

हट्ट नको घेऊं अक्षरें शीक चार
विद्येला मान फार सभेमध्यें ३७३

हट्ट नको घेऊं बाबा मारतील काठी
माय रडेल तुझ्यासाठीं तान्हेबाळा ३७४

हातीं कडीं तोडे कमरेला हिरवा शेला
सखा पंडित शाळे गेला गोपूबाळ ३७५

नागिणी सर्पिणी वाट दे मधुनी
सखा येतो शाळेंतूनी गोपूबाळ ३७६

आई तूं खाऊ देशी बाबा कां मारताती
बाळा तुझ्या बऱ्यासाठीं माय बोले ३७७

आई तूं मुके घेशी बाबा कां बोलताती
पुत्र होवो वाचस्पती म्हणुनीयां ३७८

आई तूं मायेची बाबा कां कठोर
लेकानें व्हावें थोर म्हणुनीयां ३७९

काय रे झालें बाळा कोणी रे मारीलें
बाप्पाजी गुरगुरले अंगावर ३८०

बाप्पाजी भास्कर माऊली चंद्रमा
बाळाला वाटे प्रेमा माऊलीचा ३८१

बाप्पाजी नारळ माउली द्राक्षघोस
बाळाला वाटे ओस आईवीण ३८२

बाप्पाजी चंदन घांसलीया वास
आईचा सुवास आपोआप ३८३

माता जरी मारी तान्हेयाला कोण
जाईल सुकून तान्हेबाळ ३८४

कोमळ रोपाला काय नको पाणी
नको का जननी तान्हेबाळा ३८५

माता जरी मारी बाळानें कोठें जावें
दुःख कोणाला सांगावें तान्हेयानें ३८६

माता जरी लोटी बाळ निराधार
स्नेहसूत्रावीण हार कोण गुंफी ३८७

माता धरी दूर तरी कोण घेई बाळ
त्याची होईल आबाळ घरींदारीं ३८८

आई तूं हवीस हवीस जन्मोजन्मीं
असा अभागी ग कोण नको म्हणेल सुधा-उर्मी ३८९

आई तूं हवीस हवीस जन्मवेरी
सांग कोण कंटाळेल अमृताच्या ग सागरीं ३९०

आई तूं हवीस कशी पुरेशी होशील
असा कोण ग करंटा माउलीला कंटाळेल ३९१

माउली असावी रानींच्या पांखरांना
चोंचीनें त्यांना चारा भरवीते ३९२

माउली असावी गोठ्याच्या वांसराला
अंग चाटायला पान्हावोनी ३९३

माउली असावी पिलापांखरांना
मुलावांसरांना संसारांत ३९४

फुलामध्यें फूल फूल हुंगावें जाईचें
सुख भोगावें आईचें बाळपणीं ३९५

फुलामध्यें फूल फूल हुंगावें चाफ्याचें
सुख भोगावें बापाचें बाळपणीं ३९६

फुलामध्यें फूल फूल शोभतें कमळाचें
आईच्या प्रेमाचें माप नाहीं ३९७

गायीचा कीं डुबा गोठणीये उभा
माउलीच्या लोभा मीत नाहीं ३९८

माउलीचे कष्ट कुठें रे फेडूं देवा
तळहाताचा पाळणा नेत्रींचा केला दिवा ३९९

बापाचे उपकार फिटती काशी गेल्या
माउलीचे उपकार फिटती ना कांहीं केल्या ४००

माउलीची माया शेजी करायाला गेली
गुळाची ग गोडी साखरेला नाहीं आली ४०१

माउलीची माया नाहीं येत आणीकाला
कोंवळ्या माणीकाला रंग बहू ४०२

धन ग संपदा आग लागो त्या वस्तेला
माझ्या बाळाच्या ग संगें उभी राहीन रस्त्याला ४०३

धन ग संपदा नाहीं मला ती लागत
तुझ्या जीवाचें अगत्य तान्हेबाळा ४०४

नदी वाहे झुळझुळ परी पाण्यावीण मासा
जीव माझा तोळा मासा बाळावीण ४०५

जेथें तान्हेबाळ तेथें माऊलीचा स्वर्ग
तान्हेबाळावीण कडू वीख सुखभोग ४०६

देवाच्या देवळांत उभी मी जागत्यें
आयुष्य मागत्यें तान्हेबाळाला ४०७
देवाच्या देवळांत करितें मी धांवा
पुत्र माझा व्हावा शतावंत ४०८
तुळशीच्या पाशीं सांजवात मी लावीतें
आयुष्य मागतें तान्हेबाळा ४०९
अतिथाला अन्न गायीला देत्यं चारा
आयुष्य लेंकराला देवें द्यावें ४१०
माउली रागावली रागांत लोभ तीचा
असे गाळा ग पोटींचा तान्हेबाळ ४११
माऊलीचा मार त्यांत अमृताचा चारा
बाळाच्या कल्याणाच्या त्यांत कोटी कोटी धारा ४१२
माउलीचा मार नसे पंतोजीसारखा
माउली मायेची असे पंतोजी पारखा ४१३
समुद्राचे पाणी अहोरात्र उचंबळे
माऊली तळमळे बाळासाठीं ४१४
समुद्राचें पाणी अहोरात्र नाचे
तसें चित्त माउलीचें बाळासाठीं ४१५
समुद्र उचंबळे होता चंद्राचें दर्शन
माउली ग हेलावते होतां पुत्राचें स्मरण ४१६
किती ओव्यांमध्यें गाऊं मी ग माऊलीचें ऋण
हे ग कोणा मोजवती वाळवंटांतील कण ४१७
किती ओव्यांमध्यें गाऊं माउलीच्या मी गुणांला
याग सागराच्या लाटा मोजवतील कुणाला ४१८
किती ओव्यांमध्यें गाऊं माऊलीच्या मी प्रेमाला
कोण प्रदक्षिणा घाली आकाशाच्या ग सीमेला ४१९

माउलीची माया कुणा ग वर्णवेल
प्रत्यक्ष भागेल ब्रह्मदेव ४२०
माउलीची माया कुणा ग वर्णवेल
पाताळींचाहि थकेल सहस्रफणी ४२१
अंधारांत दिवा प्राणाला जशी हवा
मातृप्रेमा हवा तान्हेबाळा ४२२
आंधळ्याला दृष्टी पांगळ्याला काठी पाय
तशी असावी हो माय तान्हेबाळा ४२३
पाऊस शेताला माशाला तें पाणी
तशी असावी जननी तान्हेबाळा ४२४
वांसराला गाय पाडसा हरिणी
तशी असावी जननी तान्हेबाळा ४२५
भुकेल्याला अन्न तहानेल्याला पाणी
तान्हेबाळाला जननी तैशापरी ४२६
डोंगराचें पाणी नद्यांना पोसायाला
माउलीचें तसें सारें तान्हेंबाळ वाढायाला ४२७
देवा रे ईश्वरा एक गोष्ट आईकावी
आई सावत्र नसावी तान्हेबाळा ४२८
सावत्र आईची प्रीतीहि कडू वीख
दृष्टींत बाण तीख भरलेले ४२९
सावत्र आईची प्रीतीहि विषारी
कांटेच बोंचतील जरी बामुळ मिठी मारी ४३०
सावत्र ती आई तान्हेबाळाची ग सासू
आणील डोळ्यां आसूं घडीघडी ४३१
सावत्र माउली माउली ती ना मृत्यू
तान्हेबाळाला जप तूं प्रभुराया ४३२

सावत्र आईची साऊली न पडावी
नागिणीची भेट कधीं सुद्धां न घडावी ४३३
सावत्र आईस छळील तान्हेबाळ
होईल त्याची काळ अवदसा ४३४
सावत्र आईस संसारींचा शाप
देईल सदा ताप तान्हेबाळा ४३५
पेटलेली आग पेटलेली खाइ
तशी सावत्र ती आई खाष्टनष्ट ४३६
सख्ख्या ग आईची गोड लागे मारपीट
सावत्र आईची कडू साखरेची मूठ ४३७
सावत्र आईला आई तरी कशी म्हणूं
आईच्या नांवाला आपण त्यानें अवगणुं ४३८
माउली माउली माउली कामधेनू
माउली गोड वेणू गोविंदाची ४३९
माउली माउली माउली चिंतामणी
बाळाचे जें जें मनीं पुरवीते ४४०
माउली माउली कल्पवृक्षाची साउली
तान्हेबाळालागीं दिली देवाजीनें ४४१
माउली माउली देवा म्हणती साधुसंत
माउलीचा अंत कोण गाई ४४२
माउलीची सेवा कोण आणीक करील
सागराच्या पुढें कसें थिल्लर राहील ४४३
देवाच्या मायेची माउली मूर्ती झाली
बाळासाठीं ग रंगली भवपाशीं ४४४
तान्हेबाळासाठीं माउली ओंव्या म्हणे
या ग माउलीच्यासाठीं कोण करील कवनें ४४५

आई आइ अशी तान्हेबाळ हांक मारी
मिळाली स्तुति सारी माउलीये ४४६
माता रागावली बोले ना एक शब्द
कंठ झालासे सद्गद गोपूबाळाचा ४४७
शेजीला पुसतो माउली कां बोलेना
दुखवीशी तिच्या मना घडीघडी ४४८
शेजीला पुसतो शेजी माय कां रुसली
गोष्ट नाहीं तूं ऐकिली माउलीची ४४९
शेजी मला सांग आई प्रेमें कशी घेई
रडत उभा राही दीनवाणा ४५०
शेजी मला सांग कसें आईला हंसवावें
जा ़न मांडीवर बसावें एकाएकीं ४५१
शेजी मला सांग कसें हंसवूं माउलीला
घरीं जाऊन डोळ्यांला तान्हेबाळा ४५२
शजी मला सांग सुखवूं कशी माय
जाऊन घरीं पाय दोन्ही हातीं ४५३
शेजी मला सांग आईचा जावा राग
चरणीं तिच्या लाग भक्तिभावें ४५४
जेवून आलास भूक इतुक्यांत कशी
आई तुझ्या हातच्या गे घांसावीणें उपवाशी ४५५
जेवून आलास पंगत होती मोठी
माउली तुझ्यावीण घांस जाईना गे पोटीं ४५६
जेवून आलास काय होते लाडू वडे
मला नाहीं आइ ठावें लक्ष होतें तुझ्याकडे ४५७
जेऊन आलास श्लोक कोणता म्हटला
आइ तुला आठवून पूर डोळ्याला लोटला ४५८

आई नको धाडूं कुठें मला जेवायाला
माझें ग पोट भरे तुझ्या पाहून मुखाला ४५९
आई नको धाडूं कधीं परक्याचे घरीं
बये तुझ्या ग हातची गोड कोरडी भाकरी ४६०
आई नको धाडूं कधीं मला मोठ्यांकडे
विचारीना तेथें कोणी मग येतं मला रडें ४६१
जाईच्या फुलांसाठीं बाळें फांदी ओंळंबिली
देवपूजा खोळंबली बाप्पाजींची ४६२
जाईचा मंडप नको मोडूं फांद्या
ऐक राजा रे गोविंदा तान्हेबाळा ४६३
फुलें वेंचूनीयां तान्हेबाळानें आणीलीं
पूजेसाठीं झालीं बाप्पाजींना ४६४
हट्ट नको घेऊं सूर्यनाथ डोक्यावर
तूं रे राजा सुकुमार सुकशील ४६५
हट्ट नको घेऊं आहे दुपारचें ऊन
जाशील सुकून तान्हेबाळा ४६६
हट्ट नको घेऊं शुभं करोतीला म्हण
होइ नीट सुलक्षण तान्हेबाळा ४६७
हट्ट नको घेऊं येईन मी उठाउठी
खाऊ देईन दोन्ही मुठी भरूनीयां ४६८
पाहुणे घरीं आले सांग त्यांना नांव नीट
नको लाजूं होई धीट तान्हेबाळा ४६९
पाहुणे घरीं आले श्लोक दाखवी म्हणून
घेतील कौतुकानं तुला मांडी ४७०
पाहुणे घरीं :आले स्तोत्र म्हण तोंडपाठ
थोपटतील तुझी पाठ तान्हेबाळा ४७१

पाहुणे घरीं आले घरीं जरा नीट वाग
काम करायाला लाग माउलीचें ४७२

पाहुणे घरीं आले नको ठेऊं देऊं नांव
हीच बाळा एक हांव माउलीची ४७३

पाहुणे घरीं आले करितील तुझी स्तुति
अशी करावी हो कृती तान्हेबाळा ४७४

पाहुणे आलेले गेले निघून हो काल
आवडलें माझें बाळ पाहुण्यांना ४७५

पाहुणे आलेले गेले निरोप घेऊन
खाऊ हातांत देऊन तान्हेबाळाला ४७६

पाहुणे आलेले गेले हो काल रात्रीं
रुपया दिला हातीं तान्हेबाळाच्या ४७७

कोण बागुलबोवा बैसला माये ओटी
काकाजी आले भेटी तान्हेबाळा ४७८

मोठ्या मोठ्या मिशा भली मोठी शेंडी
होतसे घाबरगुंडी तान्हेबाळाची ४७९

काय रे झालें बाळा कांहीं नाहीं घेती मुका
रुतती दाढी मिशा काकाजींच्या ४८०

हट्ट नको घेऊं त्रास नको देऊं
नीट वाग पाहूं तान्हेबाळा ४८१

सारखी किरकीर नको करू राजा
फजीतवाडा माझा होई बाळा ४८२

टोंचून बोलतील हळवें माझें मन
छळूं नको रे रडून माउलीला ४८३

मला हौस मोठी सोन्याच्या जानव्याची
मुंज करा तान्हेयाची गोपूबाळाची ४८४

पांचा वरसांचा मुंजीची काय घाई
वाटतें सून यावी मायबाईला ४८५

मुंजीचा मुहूर्त मामा पुसतो जोश्याला
चंद्रबळ भाचेयाला गोपूबाळाला ४८६

मुंजीचा मुहूर्त दशमी एकादशी
चंद्रबळ तुझ्या राशी गोपूबाळा ४८७

उखळी मुसळ पोहे कांडायाला
गोपूबाळाचे मुंजीला आणीयेलीं ४८८

भिंती सारवल्या वर काढिलीं केरेंमोरें
तुझ्या मुंजीचीं आमंत्रणें तान्हेबाळा ४८९

नदीपलीकडे हिरव्या शालूच्या दोघीजणी
मुंजीचीं बोलावणीं तान्हेबाळाच्या ४९०

भिंती सारवून वर काढावें ताम्हन
तुझ्या मुंजीचें सामान तान्हेबाळा ४९१

सोनाराच्या आळी कशाची ठोकाठोकी
माझ्या ग बाळाच्या मुंजीची ताटवाटी ४९२

मुंजा ग मुलाला मोत्यांच्या मुंडावळी
ओंवीते चंद्रावळी उषाताई ४९३

मुंजीचें लगीन बापलेका लागे
परके दारीं वागे मायबाई ४९४

पिवळ्या पाटावाची घडी उकलीतें नेस
मातृभोजना तूं बैस उषाताई ४९५

मातृभोजनाला पाट मांडीले चौवीस
मातृभोजनाला बैस उषाताई ४९६

पहिली भिक्षावळ आई घालते नारळ
शतायुषी होवो बाळ माउलीचा ४९७

पहिली भिक्षावळ मामा मावशीची
तुझ्या आजोळींची गोपूबाळा ४९८

पहिली भिक्षावळ माय घालीते बत्तासा
विजयी होई कसा तान्हेबाळा ४९९

एके हातीं दंड दुजा हातीं झोळी
भिक्षा मागे ब्रह्मचारी गोपूबाळ ५००

पिंवळा पीतांबर कांठोकाठीं ठसे
संध्येच्या वेळीं नेसे तान्हेबाळ ५०१

गायत्रीचा मंत्र भटजी पढवीतो
बाळाला रडवीतो दोन्हीवेळां ५०२

पांचा वरुषांचा मुंजा आहे लहान
कडे घेऊन ब्राह्मण संध्या सांगे ५०३

पांचा वरुषांचा मुंजा उभा केला
गायत्री मंत्र दिला ब्राह्मणानें ५०४

माझ्या अंगणांत चांदीची कावड
तुला संध्येची आवड तान्हेबाळा ५०५

वाढतसे लेक बापासंगें हिंडे फिरे
बापलेक जसे हिरे झळाळती ५०६

एकापुढें एक चालती बापलेक
समुद्राला आलें पीक मोतीयाचें ५०७

वाघाचें ग पिलूं वाघासंगें ग रानांत
बापासंगें बसे तान्हेंबाळ दिवाणांत ५०८

माशाचें ग पिलूं माशासंगें ग पाण्यांत
बापासंगें बसे तान्हेंबाळ दिवाणांत ५०९

मुली सांगूं येती शाळेसी जाऊनी
तुझें अक्षर पाहुनी तान्हेबाळा ५१०

मुलतील कोणी
काणी पाहताती गुण
रूपगुण दोन्ही
नाहीं कांहीं कमी केलें
एक रे करावें
बाळाच्या असो माथा
रूपगुण आहे
माझ्या रे तान्हेबाळा

रूप बाळाचें पाहून
तान्हेबाळाचे ५११
देवानें बाळा दीले
देवाजीनें ५१२
त्रिभुवननाथा
तुझा हात ५१३
पुरतें देवा दे आयुष्य
तुझ्या मागतें पायांस ५१४

प्रकरण ३ रें

मुलगी : रसपरिचय

तान्हेबाळाचें वर्णन आपण पाहिलें. आतां तान्हेबाळीचें जरा पाहूं. या प्रकरणांत मुलीचें लग्न होऊन ती प्रथम सासरीं जायाला निघाली तेथपर्यंतच्या ओंव्या दिल्या आहेत. आईकडची जीवनयात्रा संपवून आपल्या नवीन संसारास सुरुवात करावयास ती जाते तेथपर्यंतच्या ओंव्या येथें आहेत. आपल्याकडे मुलग्यापेक्षां मुलगीचें माहात्म्य कमी मानतात. मुलगा झाला कीं, महोत्सव मानतात. मुलगी झाली तर जरा कष्टी होतात. या ओंव्यांत आरंभींच सांगितलें आहे कीं, मुलगी झाली म्हणून हे माते कष्टी नको होऊंः

कन्या झाली म्हणुन नको करूं हेळसांड
गोपूबाळाच्या शेजारीं उषाताईचा पाट मांड ।।

सासुबाई बहुधा सुनेला सांगत आहेत. मुलीचा पाट बापाजवळच मांड. मुलीची हेळसांड नको करूं. मुलगी झाली म्हणून काय झालें? कन्यादानाचें पुण्य घडेलः

कन्या झाली म्हणुन नको घालूं खालीं मान
घडेल कन्यादान काकारायांना ।।

कन्यादानाचें महत्त्व पुढील ओंवींत किती सुंदर रीतीनें सांगितलें आहे पहाः

कन्यादान करुनी कन्या एकीकडे
पृथ्वीदान घडे काकारायांना ।।

पृथ्वीदान दिल्याचें पुण्य कन्यादानांत आहे. पृथ्वी असेल तर फळेंफुलें होतील, धनधान्य वाढेल. स्त्री असेल तरच संसार, नाहींतर स्मशानच आहे.

अशा या कन्येचें माहात्म्य कमी नये मानूं. मुलगा हिरा असेल तर मुलगी हिरकणी आहे:

लेका ग परीस लेक ती काय उणी
हिरा नव्हे हिरकणी उषाताई ॥

या मुलीचें मोठें सुंदर वर्णन केलेलें आहे. पायीं पैंजण घातलेली ती मैना आहे, ती मखमल आहे, ती चंद्रज्योत आहे, किती तिला उपमा. तिला परोपरीचे खेळ आणून देतात:

शिंपली कुरकुलीं बुरुडाला सांगणार
मैना माझी खेळणार उषाताई ॥

बुरडाला लहानलहान सुपल्या तिच्यासाठीं करायला सांगतात. असें तिचें कौतुक होत असतें. तिला दागदागिने करतात:

सोनाराच्या शाळे ठिणगुल्या उडती
बिंदुल्या घडती उषाताईला ॥

सोनार फुंकणीनें फूं फूं करित आहेत, ठिणग्या उडत आहेत, असें हें हुबेहूब चित्र उभें केलें आहे:

मुलगी वाढूं लागते. तिचें रूपलावण्य खुलूं लागतें. तिचे काळेभोर केस, त्यांची सुंदर वेणी दिसते. वेणीचें वर्णन ऐका:

पांचा पेडी वेणी मला वाटे काळा साप
पदराखालीं झांक उषाताई ॥
लांब लांब केस वेणी येते मोगऱ्याची
फणी आणा घागऱ्यांची उषाताईला ॥

मुलीच्या सौंदर्यावर दृष्ट पडेल अशी भीति वाटूं लागते:

मोकळे केस ग सोडून तूं ना जाई
दृष्ट होईल तुला बाइ उषाताई ॥

केसांत घालण्यासाठीं बाप्पाजी गोंडे करतात. मुलीचें असें कोडकौतुक होत असतें. पाठच्या बहिणी असाव्यात. त्यांचें प्रेम दाखविलें आहे:

कांचेची बांगडी — कशी भरूं मी एकटी
आहे बहीण धाकुटी — माझी घरीं ॥

मोठ्या बहिणीला एकटीला नको आहे चांगली बांगडी. केसाप्रमाणें इतरहि वर्णन आहे:

पिकलें तोंडलें — तसे तुझे लाल ओठ
भरे ना माझें पोट — पाहुनीयां ॥

अशी सुंदर मुलगी आहे. तरीहि तिला गोंदतात. देवानें दिलेल्या सौंदर्यांत मानवी भर घालतात:

तुझ्या गालांवरी — कुणी ग गोंदलं
फूल कुणी ग टोंचलें — गुलाबाचें ॥

गुलाबासारखे सुंदर कोंवळे गाल, ते टोंचण्याचें कोणी केलें धाडस असा हा प्रश्न आहे.

असें म्हणतात कीं, बापाला मुलगी आवडते व आईला मुलगा आवडतो. परंतु लाडकी मुलगी उद्यां सासरीं जायची असते. बाप तीव्र वेदनेनें म्हणतो:

बाप म्हणे लेकी — लाडकी होऊं नको
जाशील परघरीं — वेडी माया लावूं नको ॥

किती करुण उद्गार! मुलगी शेवटीं दुसऱ्याची. घरीं सून येईल तीच आपली. आपली मुलगी दुसऱ्याची व दुसऱ्याची ती आपली:

बाप म्हणे लेकी — तूं ग धर्माची पायरी
सून सत्तेची सोयरी — वयनीबाई ॥

मुलगी वाढूं लागते व आईबापांच्या आनंदाबरोबर चिंताहि मनांत वाढूं लागते:

मुलगी वाढते — जशी चंद्रम्याची कोर
बापाला पडे घोर — अंतरंगीं ॥

आणि अशा बऱ्याच मुली असल्या म्हणजे मग किती चिंता असेल! परंतु मुली बापाला म्हणतात:

बाप्पाजी हो बाप्पा लेकी फार म्हणूं नका
जसा चिमणुल्यांचा थापा उडुन जाई ॥

किती सहृदय व करुण ओंवी. चिमण्या क्षणभर अंगणांत खेळतील, निघून जातील. बापहि मग शेजीला म्हणतो:

सगळ्या झाल्या लेकी शेजी म्हणे झाल्या झाल्या
बाप ग म्हणतो दाही दिशा चिमण्या गेल्या ॥

परंतु चिमण्या सासरीं पाठवायला किती चिंता! लग्न जमवणें हिंदुस्थानांत किती कठीण. बाप म्हणतो:

बाप म्हणे लेकी लेकी गुळाचे घागरी
लावण्यरूप तूझें घालूं कोणाचे पदरीं ॥
बाप म्हणे लेकी माझें साखरेचें पोतें
तुझ्या नशीबाला जामीन कोण होतें ॥

बापाला मुलगी गुळाची घागर, साखरेचें पोतें असें वाटतें. परंतु असें हें रत्न कोणाच्या पदरीं घालायचें?

मुलीला पाहायला येऊं लागतात. पूर्वी लहानपणीं लग्नें होत. जरीचे परकर घालूं वगैरे बोलणीं होतात. येणारे घरदार पाहतात. मुलीचा बाप म्हणतो:

नवरी पाहूं आले काय पाहतां कुडभिंती
मुलगी सुरतेचें मोतीं उषाताई ॥

आमचें घर नका पाहूं. कुडाच्या भिंतीचें साधें घर. परंतु साध्या शिंपल्यांत मोती असतें. माझी मुलगी म्हणजे साधें मोती नसून गोलबंद पाणीदार सुरतेचें मोती आहे. तसेंच नवरा मुलगा पाहायला गेल्यावर मुलीच्या बापाला चार सज्जन म्हणतात:

नवरा पाहूं गेले काय पाहतां वतनाला
मुलगी द्यावी रतनाला उषाताई ॥

घरदार, वतनवाडी काय पाहतां ? मुलगा चांगला असला म्हणजे झालें:

स्थळ पाहतांना नका बघूं घरदार
जोडा बघा मनोहर उषाताईला ॥

असें जरी असलें तरी आईची इच्छा मुलगी चांगल्या घरांत पडावी, दागदागिने अंगावर पडावे, गडीमाणसें कामाला असावींत अशी असते:

शेरभर सोनें गोठाभर गायी
तेथें आमुची उषाताई देऊं करा ॥
ज्याच्या घरीं हत्ती घोडे ज्याच्या घरीं कुळंबिणी
तेथें देऊं हिरकणी उषाताई ॥

नवरी मुलगी कशी आहे ऐका:

नवरी पाहूं आले सोपा चढून अंगणीं
नवरी शुक्राची चांदणी उषाताई ॥
नवरी पाहूं आले काय पाहतां नवरीस
माझी लाडकी ही लेक सोनें जणुं मोहरीस ॥
नवरी पाहूं आले सोपा चढून माडी गेले
नवरी पाहून दंग झाले उषाताई ॥

मुलगी पाहून झाल्यावर शेवटीं हुंड्याच्या गोष्टी निघतातच:

मुलीच्या रे बापा हुंडा द्या पांच गाड्या
शालूच्या पायघड्या पाहिजेत ॥

परंतु एक श्रुतिस्मृतिशास्त्रज्ञ गृहस्थ म्हणतो:

गृहस्थ व्याहीया हुंडा दे पांच गायी
लेंकुरवाळा व्याही मामाराया ॥

पांच गायीच नवरदेवाला द्या. मोठें घर आहे. मुलेंबाळें आहेत. दुध-दुभतें होईल:

लग्न ठरतें. तयारी होऊं लागते. घरांत दळण पापड होऊं लागतें:

जातें घडघडे उडीदाच्या डाळी
पापडाचें दळी अक्काबाई ॥

दळण दळतांना ओंव्या म्हणतातः

वाटेवरलें घर ओंवियांनीं गर्जे
लगीनघर साजे बाप्पाजींचें ॥

लग्नासाठीं तेलफळाचे, रुखवताचे लाडू तयार करावयाचे असतात. हे लाडू कोणी वळावे ? ज्यांना सासूसासरे आहेत, अशा भरलेल्या घरांतील बायकांनी लाडूला हात लावावेः

सासूसासऱ्यांची येऊं द्या मांडवा
हात लागूं दे लाडवा शांताताईचा ॥
सासूसासऱ्यांच्या बोलावा पांचजणी
नवरा आहे देवगणी गोपूबाळ ॥

लग्नाला मांडव घालायचा त्याचें वर्णन सुंदर आहे. एका ओंवींत मुक्तेश्वराप्रमाणें विशाल प्रतिभेचें वर्णन आहेः

मांडव घातला पृथिवीचा मेज
लेकी कन्यादान तुझं उषाताई ॥

अहेर देतात घेतात. नवरी मुलगी असते लहान. ती बिचारी थकून जातेः

अक्षतांनीं जड झाला उषाताई तुझा माथा
अहेर देतां घेतां दमलीस ॥

पुढें नवरा मुलगा निघतो. हत्तीवर अंबारींत तो असतो. सर्वत्र उजेड पडतो. नवरदेवाची प्रभा फांकतेः

नवरा मुलगा हत्तीवर चढे
दोन्ही बिदी उजेड पडे चकचकाट ॥

लग्नाच्या सोहळयाचें वर्णन मोठें सुरेख आहे. मैत्रीणी सांगतातः

वाजत गाजत आलें गृहस्थाचें बाळ
ऊठ सखे घाल माळ उषाताई ॥

लहानशी नवरी. ती थरथरत असते. परंतु पाठीशीं मामा असतोः

लगनाच्या वेळे नवरी कांपे दंडामुजा
पाठीशीं मामा तुझा उषाताई ॥
लगीनाच्या वेळे नवरी कांपते दंडांत
साखर घालावी तोंडांत उषाताईच्या ॥

वधूवरें परस्परांस माळ घा लतात. मग होम, सप्तपदी वगैरे प्रकार. लहानगी मुलगी दमून जाते. ती रडवेली होतेः

मंत्र उच्चारिती चाललासे होम
डोळ्यां जातो धूम उषाताईच्या ॥
कोंवळीं सांवळी जशी शेवंतीची कळी
दमली भागली उषाताई ॥

नवऱ्या मुलीला दागदागिन्यांनीं नटवतात. जणुं लहानशी बाहुलीः

नाकीं मोठी नथ तोंडा पडली साउली
चित्रशाळेची बाहुली उषाताई ॥

लहानग्या मुलीचें तें लहानसें नाक. परंतु त्यांत मोठी नथ घालतात. सारें तोंड झांकून जातें. कोंवळें नाक दुखतें:

करवंदी मोत्यांची नथ लाखाच्या मोलाची
आहे कोवळ्या नाकाची उषाताई ॥

कांहीं कांहीं वर्णनें मोठीं काव्यमय आहेतः

पिंवळी नागीण चंदनवेलीला
तसा पट्टा कमरेला उषाताईच्या ॥
दागिन्यांनीं वांके जशी लवली ग केळ
नाजूक फूलवेल उषाताई ॥

पंक्तींत नवरी नवऱ्याच्या पानांत बसते. एकमेकांस घांस देतात. जणुं पाहिली तोंडओळख. ओखाणा घेऊन घांस देतात. तें वर्णन पहा कसें गोड आहेः

घेऊन ओखाणा नवरी घांस देई
हळूच वर बघे पुन्हां मान खालीं होई॥

नंतर वरात निघतेः

झोंपाळ्याच्या वरातीला मोत्याचे घोस लावूं
प्रेमाचें गीत गावूं उषाताईला ॥

वरात येते. नवीन नांव ठेवलें जातें. माहेर तुटलें, सासर जोडलें:

माउलीच्या डोळां घळकन पाणी आलें
नांव बदलीलें उषाताईचें ॥
माहेर तूटलें सासर जोडीलें
नांव नवीन ठेवलें उषाताईला ॥

आतां सासरीं जायचें. केवढा करुण प्रसंग. या सर्व ओंव्या कारुण्यानें थबथबलेल्या आहेत. वाचतांना डोळे डबडबतातः

काळी कपिला गाय अपुल्या कळपाला चुकली
मला मायेनें टाकीली परद्वारीं ॥
नऊ मास होत्यें मायबायेच्या उदरीं
आतां मी परघरीं लोक झाल्यें ॥

या ओंव्या हृदयाला घरें पाडतात, डोळ्याला झरे फोडतात, भाऊ समजावतो, बहिणीच्या पदरीं पेढे बांधतो. बाप म्हणतो शहाणी आहेस रडूं नकोस. परंतु आईला राहवत नाहींः

सासऱ्या जातांना माय धरीते पोटाशीं
तान्हे कधीं ग भेटशी उषाताई ॥

सासरच्या मंडळीस आई म्हणतेः

पदरीं घातला पोटचा मी हो गोळा
भरून येतो डोळा माय म्हणे ॥

शेवटीं गाडी निघते. नवरी मुलगी मार्गे पहात असतेः

सासरीं जातांना बघते मागेंपुढें
जीव गुंते आईकडे उषाताइचा ॥

भाऊ दुरून खुणावीत असतो:

सासरीं जातांना गाडी लागे चढणीला
ये हो म्हणे बहिणीला भाईराया ॥
सासरीं जातांना डोंगर आले आड
जातांना उषाताईला मागें पाहून येती कड ॥

आईबापांना कसें कसें होतें. मुलीपेक्षां आतां मुलीच्या सौभाग्याची काळजी वाटूं लागते. मुलगीचा पति सुखी असणें म्हणजे मुलगी सुखी असणें. मातेचे हे परमोदार उद्‌गार ऐका:

माझें हें आयुष्य उणें करी रे गणया
घाल सखीच्या चुडेया उषाताईच्या ॥

बापाला उद्देशून लोक म्हणतात:

लेकीच्या रे बापा धन्य धन्य तुझी छाती
काळजाचा घडा देतोस परक्या हातीं

बापहि विरघळतो:

बाळ म्हणे लेकी साखरेचा घडा
जाशी परघरा जीव होई थोडाथोडा ॥

गाडी दिसत नाहीं. बैलाच्या घंटांचा आवाजहि हवेवर विरून जातो:

गाडी आड गेली दिसेना नयनांला
माहेरच्या मंडळीच्या पाणी लोटलें डोळ्याला ॥
गाडी आड गेली ऐकूं ना येई कांहीं
परतती मायबाप परते रडत भाई ॥

लोक आईबापांना शांत करतात. आईबापच हौसेनें लग्न करतात. परंतु मुलगी सासरीं जायला निघाली कीं, तेच कष्टी होतात:

संसारीं सुखांत आहे दुःख मिसळलें
लगीन थाटानें करिती परि डोळ्यां पाणी आलें ॥

सारांश काय तर:

सुखामध्यें दुःख दुःखामध्यें सुख
असें संसारीं कौतुक देवाजीचें ॥

अशा रीतीनें मुलगी सासरीं जाते. संसार पुढें सुरू होतो. संसारांतील ते बरेवाईट हजारों अनुभव पुढील प्रकरणीं:

मुलगी : ओंव्या

पुत्र झाला म्हणुन साखर वाटली
पुत्र नाहीं कन्या झाली शांताबाईला १
कन्या झाली म्हणुन नको करूं हेळसांड
गोपूबाळाच्या शेजारीं उषाताईचा पाट मांड २
कन्या झाली म्हणुन नको घालूं खालीं मान
घडेल कन्यादान काकारायांना ३
लेका ग परीस लेक ती काय उणी
हिरा नव्हे हिरकणी उषाताई ४
लाडकी झाली लेक घांस जाइना तिच्या तोंडा
बापाशेजारीं पाट मांडा उषाताईचा ५
लाडकी झाली लेक लाड करूं मी कशाचा
चंद्रमा आकाशींचा मागतसे ६
साठ्यांच्या दुकानीं देखीली फडकी
बापाची लाडकी उषाताई ७
साठ्यांच्या दुकानीं उंच गझन मोलाची
बहीण भावाच्या तोलाची उषाताई ८

कापड-दुकानीं देखीली लाल साडी
बापाची झोंप मोडी उषाताई ९
अंबा मोहरला मोहरला पानोपानीं
बापाच्या कडे तान्हो उषाताई १०
लाडकी ग लेक लाड मागते बापाला
माझी उषाताई मोती मागते कापाला ११
माझ्या अंगणांत शेजीचे पांच दाजी
पायीं पैंजण मैना माझी उषाताई १२
माझ्या अंगणांत शेजीचे पांच लाल
त्यांत माझी मखमल उषाताई १३
माझ्या अंगणांत शेजीचे पांच पुत्र
त्यांत माझी चंद्रज्योत उषाताई १४
माझ्या अंगणांत शेजीबाईची माणकें
उषाबाई ग सारंख एक नाहीं १५
माझ्या अंगणांत सांडली दूधफेणी
जेवली उषाताई शोभे शुक्राची चांदणी १६
माझ्या अंगणांत ठेवीली तूपपोळी
जेवीली चाफेकळी उषाताई १७
लांब लांब केस मला वाटे काळा साप
अंग गोरें गोरें झाक उषाताईचें १८
गोऱ्या ग अंगाला शोभती काळे केस
काळोख्या रात्रींत शोभे चंद्रमा सुरेख १९
लांब लांब केस तुझ्या केसाची पडली छाया
देत्यें चौरंग बैस न्हाया उषाताई २०
लांब लांब केस वेणी येते मोगऱ्याची
फणी आणा घागऱ्यांची उषाताईला २१

लांब लांब केस
आईनें वाढवीले
बापानें गोंडे केले
उषाताईला २२

मोठेमोठे केस
मुठींत मावती ना
लिंबावांचून न्हाईना
उषाताई २३

मोकळे केस ग
सोडून तूं ना जाई
दृष्ट होईल तुला बाई
उषाताई २४

गोंडीयाची वेणी
पाठीवरी लोळे
भावंडात खेळे
उषाताई २५

पांचा पेडी वेणी
मला वाटे काळा साप
पदराखालीं झांक
उषाताई २६

घागऱ्या घुंगुर
दणाणे माझी आळी
खेळुन आली चांफेकळी
उषाताइ २७

सोराच्या शाळे
ठिणगुल्या उडती
बिंदुल्या घडती
उषाताईला २८

उषाताई खेळे
तुळशीच्या मागें
केवडयाला ऊन लागे
गोपूबाळाला २९

माते माते म्हणून
मातेच्या पाठी लागे
कुड्यांना मोती मागे
उषाताई ३०

माझ्या दारावरन
कोण गेली परकराची
हातीं आंगठी हिऱ्याची
उषाताई ३१

झोपाळ्यावर बसूं
हिरव्या साड्या नेसूं
सारख्या बहिणी दिसूं
उषाताई ३२

कांचेची बांगडी
कशी भरूं मी एकटी
आहे बहीण धाकुटी
माझ्या घरीं ३३

काचेची बांगडी
कशी भरूं मी हातांत
आहे हो घरांत
लहान बहीण ३४

दोघी ग बहीणी जोडीजोडीनें चालती
परकर ते हालती रेशमाचे ३५
नदीच्या पलीकडे हिरव्या परकराची कोण
पैंजण वाळ्यांची माझी धाकुटी बहीण ३६
लाडक्या लेकीचें नांव ठुमक बीजली
पायीं पैंजण सुंदर ओसरीला कीं नीजली ३७
लाडकी ग लेक लेक उषाशी निजली
ऊठऊठ आतां साखर तुपांत थिजली ३८
बाहुलीं बुडकुलीं भिंतीशीं उभीं केलीं
खेळणार कोठें गेली उषाताई ३९
शिंपलीं कुरकुलीं बुरुडाला सांगणार
मना माझी खेळणार उषाताई ४०
तुझ्या गालांवरी सांग कोणी ग गोंदलं
फूल कोणी ग टोंचलें गुलाबाचें ४१
पिकलें तोंडलें तसे तुझे बाळे ओठ
भरे ना माझें पोट पाहुनीया ४२
बापाची लाडकी बाप म्हणे कोठें गेली
हांसत दारीं आली उषाताई ४३
मुलगी वाढते जशी चंद्रम्याची कोर
बापाला पडे घोर अंतरंगीं ४४
मुलगी वाढते दिवसोंदिवस
घोर लागतो जिवास बाप्पाजींच्या ४५
मुलगी वाढते मनीं चिंताही वाढवी
चिंता संतत रडवी मायबापां ४६
बाप म्हणे लेकी लेकी गुळाचे घागरी
लावण्यरूप तूझें घालूं कोणाचे पदरीं ४७

बाप म्हणे लेकी
तुझ्या नशिबाला
माझें साखरेचें पोतें
जामीन कोण होतें ४८

बाप म्हणे लेकी
जाशील परघरीं
लाडकी होऊं नको
वेडी माया लावूं नको ४९

बाप म्हणे लेकी
सून सत्तेची सोयरी
तूं ग धर्माची पायरी
वैनीबाई ५०

लेकीचें जन्मणें
ज्याची त्यानें नेली बया
जसा पानांचा पानमळा
शोषला ग तुझा गळा ५१

बाप्पाजी हो बाप्पा
जसा चिमणुल्यांचा थापा
लेकी फार म्हणूं नका
उडुनी गेला ५२

सगळ्या झाल्या लेकी
बाप ग म्हणतो
शजी म्हणे झाल्या झाल्या
दाही दिशां चिमण्या गेल्या ५३

बाळपट्टी खण
परकराजोगी लेक
रुपयाला एक
आक्काबाईची ५४

बाळपट्टी खण
परकराजोगी सून
रुपयाला दोन
आक्काबाईला ५५

मुलगी पाहूं आले
जरीचे परकर
पुण्याचे पुणेकर
घालूं केले ५६

मुलीला पाहूं आले
नानाफडणीसांचे
पुण्याचे वांईचे
कारकून ५७

मुलीला पाहूं आले
मग मुलगी पहा
आधीं करा चहा
उषाताइ ५८

मुलगी पाहूं आले
बिंदीपट्टा अलंकार
पुण्याचे पुणेकर
घालूं केले ५९

नवरी पाहूं आले
मुलगी सुरतेचें मोती
काय पाहतां कूडभिंती
उषाताई ६०

नवरी पाहूं आले सोपा चढून अंगणीं
नवरी शुक्राची चांदणी उषाताई ६१

नवरी पाहूं आले सोपा चढून माडी गेले
नवरी पाहुन दंग झाले उषाताईला ६२

नवरी पाहूं आले काय पाहतां नवरीस
माझी लाडकी ही लेक सोनें जणुं मोहरीस ६३

उषाताई ग नवरी पुतळीचें जणुं सोनें
जिची सून होईल तीनें पुण्य केलें ६४

उषाताई ग नवरी कोणा भाग्यवंता द्यावी
हिऱ्याला जडवावी हिरकणी ६५

नवरा पाहूं गेले काय पाहतां वतनाला
मुलगी द्यावी रतनाला उषाताई ६६

मुलगा पाहूं येती काय पाहतां घरदार
मुलगा आहे वतनदार गोपूबाळ ६७

मुलगा पाहूं येती आकाबाई तुझ्या गुणा
लेकी तशा सुना । वागवीशी ६८

नवरा पाहूं गेले हुंडा द्यावा पांचशाचा
नवरा मुलगा नवसाचा गोपूबाळ ६९

स्थळ पाहताना नका बघूं घरदार
जोडा बघा मनोहर उषाताईला ७०

स्थळ पाहतांना नका पाहूं धनबीन
एक पहावें निदान कुंकवाला ७१

स्थळ पाहतांना पहा गणगोत्र कूळ
मुलगी दिल्यावर काढूं नये कूळाबिळ ७२

शेरभर सोनें गोठाभर गायी
तेथें आमची उषाताई देऊं करा ७३

ज्याच्या घरीं हत्ती घोडे　ज्याच्या घरीं ग पालखी
तेथें देऊं ग लाडकी　उषाताई　७४

ज्याच्या घरीं हत्ती घोडे　ज्याच्या घरीं कुळंबिणी
तेथें देऊं हिरकणी　उषाताई　७५

मुलीच्या रे बापा　नको भिऊं करणीला
घालूं तुमच्या हरणीला　गोटतोडे　७६

मुलीच्या रे बापा　हुंडा द्या पांच गाड्या
शालूच्या पायघड्या　पाहिजेत　७७

लगनाच्या बोली　बोलती पारावरी
नवरा हुंड्याचा माझ्या घरीं　गोपूबाळ　७८

गृहस्थ व्याईया　हुंडा दे पांच गायी
लेंकुरवाळा व्याही　मामाराया　७९

गृहस्थ गृहस्थ　विचार करीती बाजारीं
माझ्या बाप्पाजींच्या　हुंडा शेल्याच्या पदरीं　८०

भिंती सारवून　वर काढावी सुखड
तुझ्या लग्नाचे पापड　उषाताई　८१

भिंती सारवून　वर काढीले नारळ
तुझ्या लग्नाचे फराळ　उषाताई　८२

भिंती सारवून　वर काढूं केरमोरें
तुझ्या लग्नाचे सोयीरे　जमताती　८३

भिंती सारवून　वर काढावा पोपट
तुझ्या लग्नाची खटपट　उषाताई　८४

भिंती सारवून　वर काढावी परात
तुझ्या लग्नाची वरात　उषाताई　८५

लगीन ठरलं　करीती केळवण
जरीचे मिळती खण　उषाताईला　८६

करा केळवण आहे मुहूर्त समीप
आला घाईचा निरोप मामारायांचा ८७

करूं केळवण लाडक्या भाचीला
मनांत आनंदला मामाराया ८८

ओल्या हळदीचें वाळवण दारीं
केळवण घरीं उषाताईला ८९

ओल्या हळदीचें वाळवण घाला
केळवण तुला उषाताई ९०

दिवसा दळूं कांडूं रात्रीं पापडाचें
लगन तांतडीचें उषाताईचें ९१

दिवसा दळूं कांडूं रात्रीं पापडपीठी
धाडूं लग्नाचेठी अप्पारायांना ९२

जातें घडघडे उडदाच्या डाळी
पापडाचें दळी अक्काबाई ९३

वाटेवरलें घर ओंवीयानीं गर्जे
लगीनघर साजे बाप्पाजींचें ९४

हळद कुटीतां मुसळें घुमती
तुला बाशिंगें शोभती गोपूबाळा ९५

सासू-सासऱ्यांची येऊं द्या मांडवा
हात लागूं दे लाडवा शांताताईचा ९६

सासू-सासऱ्यांच्या बोलवा पांचजणी
नवरा आहे देवगणी गोपूबाळ ९७

लगन उतरलें उतरलें तळ्याकांठीं
नवरी जडावाची पेटी उषाताई ९८

लगन उतरलें आंबराईच्या पिंपळाखालीं
नवरी पिवळ्या छत्राखालीं उषाताई ९९

मांडव घातला पृथिवीचा मेज
लेकी कन्यादान तूझं उषाताई १००

मांडवाला मेढी घालाव्या ठगण्या
बहिणी चिमण्या उषाताईच्या १०१

मांडवाला मेढी सरशा सूत्रधारी
चुलता कारभारी उषाताईचा १०२

घातला मंडप त्याला लावीयलें छत्र
नवरी शोभते घरांत उषाताई १०३

घातला मंडप हंड्या झुंबरें लावती
तेथें झालरी सोडीती रेशमाच्या १०४

मंडपाला खांब शंभर लावीले
लाल कापडें मढवीले रातोरात १०५

मांडव घातला ओल्ये कीं हिरांचा
वैनीबाईच्या दीरांचा पराक्रम १०६

मांडव घातला ओल्ये पोफळीचा
व्याही केला कोंकणीचा मामारायांनीं १०७

मांडव घातला ओल्ये ओलेत्यांनीं
उषाताईच्या चुलत्यानीं परी केल्या १०८

मांडवाला मेढी घालाव्या दूसऱ्या
बहिणी रुसल्या गोपूबाळाच्या १०९

खांद्यावर कुऱ्हाडी कुठें जाता हो वऱ्हाडी
मांडवाला मेढी चंदनाच्या ११०

घाणा भरीयेला विडा ठवीयेला
आधीं नमीयेला गणराज १११

घाणा भरीयेला खंडीच्या भाताचा
आमुच्या गोताचा गणराय ११२

आधीं मूळ धाडा दूरी दूरीचीये
आम्हां कुळीचीये जोगेश्वरीला ११३
आधीं मूळ धाडा घुंगुराची गाडी
शालजोडीचे वऱ्हाडी गणराय ११४
आधीं मूळ धाडा चिपळूण गांवा
परशुराम देवा आमंत्रण ११५
नागवेली बांइ आगरी तुझा वेल
कार्य मांडलें घरीं चल भाईरायांच्या ११६
अहेर कीं आला शेला शालू खंबायीत
चल सखी मंडपांत उषाताई ११७
अहेर कीं आला माहेरींचा शेला
शेल्यावरी झेला मोतीयांचा ११८
अहेर कीं आला माहेरींची चोळी
चोळीवरी जाळी मोतीयांची ११९
अहेर कीं आला माहेरींची शाल
शालीवरी लाल पीतांबर १२०
अहेर कीं आला माहेरींची धटी
धटीवर मुठी मोतीयांच्या १२१
अक्षतांनीं जड झाला उषाताई तुझा माथा
अहेर देतां घेतां दमलीस १२२
माडीखालीं माडी माडीखालीं तळघर
तेथें तुझा गौरीहर उषाताई १२३
अष्टपुत्री कांचोळी आजोळींची नेस
गौरीहरीं बैस उषाताई १२४
हौसदार मोठे कमळाबाईचे चुलते
गौरीहरीं ग फुलते नागचाफे १२५

आणीलें रुखवत मुलीची आई उभी
उघडून पाहूं दोघी ताईबाई १२६

आणीलें रुखवत मंडपीं राहूं द्या
वडील मानाची येऊं द्या ताईबाई १२७

आणीलें रुखवत बत्तीस ताटांचें
नवऱ्येमुलीचें गोत मोठें उषाताईचें १२८

वाजत गाजत आलें रुखवत
भोंवतीं मैत्र येत गोपूबाळाचे १२९

आलें रुखवत आतां उठा घाई करा
घोडा आहे उभा दारा शृंगारलेला १३०

सजलेला घोडा वर वर बसवीला
एकच घोष झाला वाजंत्र्याचा १३१

नवरा मुलगा हत्तीवर उभा करा
करवलीला चूडा भरा कमळाताईला १३२

नवरा मुलगा हत्तीवर चढे
दोन्ही बिदी उजेड पडे चकचकाट १३३

चौघडे कडाडती उडतात बार
चालला हो वर उषाताईचा १३४

शिंगें वाजवीती कुणी वाजवीती झांजा
मुहूर्त तिन्हीसांजा गोरजाचा १३५

वरापाठीमागें मानाच्या वऱ्हाडणी
अप्सरा स्वर्गांतुनी उतरल्या १३६

निघाल्या बायका अपुला करून शृंगार
पैठण्या पीतांबर झळकती १३७

धन्यधन्य वाटे मनांत वरुमाये
आनंद न समाये हृदयांत १३८

घोडा सजलेला घोड्याला शोभे तुरा
बसला वर हिरा गोपूबाळ १३९

घोडा सजलेला त्याच्यापायीं चांदी तोडा
वराच्या पायीं जोडा शोभतसे १४०

उषाताईचा नवरा आला रे घाटीशीं
भाईराया दिवटीशीं तेल घाली १४१

उषाताईचा नवरा आला हो घाटीये
भरूं हें पाटीये तेलफळ १४२

वाजत गाजत बाळ गृहस्थाचें आलें
दारांत ओवाळीलें वधूमायें १४३

तोरणाच्या दारा कशाचें रुसणें
चीर मागते दुसरें आक्काबाई १४४

तोरणाच्या दारा चिखल कां झाली
वरुमाय न्हाली वयनीबाई १४५

बाशिंगाची कळी लागते तोरणा
नवरा मुलगा शहाणा गोपूबाळ १४६

बाशिंगाची कळी लागली अनन्ता
नवरा मुलगा नेणता गोपूबाळ १४७

पिवळें नेसली पिवळे तिचे पाय
मुलाची वरुमाय शांताबाई १४८

नवऱ्या मुलाची करवली कोण
नेसली सूर्यपान शांताताई १४९

चला जाऊं पाहूं मधुपक मोहळ्याला
कंठी देतो जांवयाला भाईराया १५०

मधुपर्की एक बैसलासे हिरा
तो तुझा नवरा उषाताई १५१

मधुपर्कीं एक
बैसलेसें मोती
तो तुझा लक्ष्मीपती
उषाताई १५२

वाजत गाजत
येऊं दे उभ्या बिदी
माळ घेऊन आहे उभी
उषाताई १५३

वाजत गाजत
आलें गृहस्थाचें बाळ
ऊठ सखे माळ घाल
उषाताई १५४

वाजत गाजत
बाळ गृहस्थाचें आलें
हातीं धरून त्याला नेलें
बाप्पाजीनीं १५५

वाजंत्रीं वाजती
चला जाऊं पहायाला
वस्त्र देतो जांवयाला
अप्पाराया १५६

लगनाच्या वेळे
भट करिती सावधान
होतसे कन्यादान
उषाताईचें १५७

नेस ग अक्काबाई
हिरवें पाचूचें
कन्यादान ग लेकीचें
उषाताईचें १५८

पांचा ग पेडी वेणी
मामानीं उकलीली
कन्यादाना उभी केली
उषाताई १५९

कन्यादान करुनी
पुण्य आहे भारी
हातीं आहे झारी
बाप्पाजींच्या १६०

कन्यादान करुनी
बाप बोले पांच गायी
चुलता बोले उषाताई
अर्धें राज्य १६१

कन्यादान करुनी
कन्या एकीकडे
पृथ्वीदान घडे
काकारायांना १६२

कन्यादाना वेळे
कन्या उच्चारिली
बापें पाचारीली
उषाताई १६३

मंडप भरला
जमले छोटे मोठे
लगीन होतें थाटें
उषाताईचें १६४

मंडप भरला लागे पागोट्या पागोटें
लगीन होतें थाटें उषाताईचें १६५

भिक्षुकांची दाटी मांडवांत झाली
लगीनाची वेळ झाली उषाताईच्या १६६

गोरज मुहूर्त मुहूर्त पवित्र
उच्चारिती मंत्र ब्रह्मवृंद १६७

मंगल अष्टकें भटभिक्षुक म्हणती
होतसे शुभ वृष्टी अक्षतांची १६८

लगनाच्या वेळे अंतरपाटाला दोरवा
मामा सरदार बोलवा उषाताईचा १६९

लगनाच्या वेळे नवरी कांप दंडाभुजा
पाठीशीं मामा तुझा उषाताई १७०

लगनाच्या वेळे नवरी कांपते दंडांत
साखर घालावी तोंडांत उषाताईच्या १७१

लगनाच्या वेळे नवरी कांपे थरथरा
मामा येऊं दे धीर धरा उषाताइचा १७२

वाजंत्रीं वाजती फुलती फूलबाजा
उषाताई कोणा राजा माळ घाली १७३

रुपयांची वाटी बोहल्याच्या कोना
तुझ्या वराला दक्षिणा उषाताई १७४

वाजवा वाजवा वाजवा झाली वेळ
घालती गळां माळ वधूवर १७५

कडाका उडाला घोष जातो अंबरांत
गर्दी उडे मांडवांत बाप्पाजींच्या १७६

ताशे तडाडती उडती किती बार
सोहळा होतो थोर लगीनाचा १७७

सनया सुस्वर धिमधिम चौघडे वाजती
शिंगें जोरानें फुंकती शिंगवाले १७८
पानसुपारीचीं अत्तरफुलांचीं
तबकें चांदीचीं झळाळती १७९
आणिती साखरा तबकीं भरभरून
गर्दीत घुसून वांटतात १८०
मंत्र उच्चारिती चाललासे होम
डोळ्यां जातो धूम उषाताईच्या १८१
मंत्र उच्चारिती चाललासे होम
होतसे भारी श्रम उषाताईला १८२
कोंवळी सांवळी जशी शेवंतीची कळी
दमली भागली उषाताई १८३
कोंवळी कोंवळी सुंदर सांवळी
घामाघूम भारी झाली उषाताइ १८४
आणीले दागीने तबकीं भरून
शोभेल चौगुण उषाताई १८५
आधींच सोन्याची आणि सोन्यानें मढली
अत्यंत शोभली उषाताई १८६
हातीं गोटतोडे भाळीं बिंदी बीजवर
गळां शोभे चंद्रहार उषाताईच्या १८७
नाकीं मोठी नथ तोंडा पडली साउली
चित्रशाळेची बाहुली उषाताई १८८
ठुशापेट्यांखालीं कंठ्याचे बारा सर
दिल्या घरीं राज्य कर उषाताइ १८९
ठुशापेट्यांखालीं तन्मणीला बारा घोंस
दिल्या घरीं सुखें अस उषाताई १९०

पिंवळी नागीण चंदन वेलीला
तसा पट्टा कमरेला उषाताईच्या १९१
गांडस सुकुमार हात चिमणे कोंवळे
जड तोड्यांनीं वांकले उषाताइचे १९२
तोडीच्या वांकीनीं शोभती दोन्ही भुजा
फांकते तेजःप्रभा उषाताईची १९३
पांच पेडी वेणी वेणीला पन्हळ
मुद राखडी सांभाळ उषाताइ १९४
करवंदी मोत्यांची नथ लाखाच्या मोलाची
कोंवळ्या नाकाची उषाताई १९५
नक्षत्रीं आकाश फुलांनीं फूलवेल
भूषणीं शोभेल उषाताई १९६
फुलांच्या गुच्छांनीं वांकतो कोंवळा वेल
तशी नवरी लवेल दागिन्यांनीं १९७
वाजत गाजत हळदीला नेती
अंगाला लाविती वधूवरांच्या १९८
नवऱ्यापरीस नवरी आहे गोरी
हळद लावा थोडी उषाताईला १९९
नवऱ्यापरीस नवरी आहे काळी
आणा फुलांची हो जाळी उषाताईला २००
दागिन्यांनीं वांके जशी लवली ग केळ
नाजूक फुलवेल उषाताई २०१
नवऱ्यापरीस नवरी उजळत
सोन्याचे तिला गोट शोभतात २०२
सूनमुख पाहतां मांडवीं आलें ऊन
शालूखालीं झांका सून उषाताई २०३

सूनमुख पाहतां
कडे घ्यावी सून
मांडवी आलें ऊन
आक्काबाई २०४

सूनमुख पाहतां
उभी छाया हो करून
मांडवीं आलें ऊन
आक्काबाई २०५

विहिणीविहिणींच्या
गुलाल तुझ्या ताटीं
रस्त्यामधीं झाल्या भेटी
वैनीबाई २०६

चाल माझ्या वैनीबाइ
व्याही तुला ग दुरून
पायघड्यांवरून
हात जोडी २०७

पायघड्या घालिती
पायघड्यांचा मान घ्यावा
परटीणी जावाजावा
आक्काबाई २०८

पायघड्या घालिती
पायघड्यांचा मान तुम्हां
परटीणी सासवासूना
वैनीबाई २०९

एका छत्रीखालीं
नणंदा भावजया
दोन वरूमाया
विहिणी झाल्या २१०

वाजंत्रीं वाजती
बैसल्या हो पंगती
सनया आलापती
जेवावया २११

हातांतील घांस
सूनेला आणिती
कां हो हातांत रहाती
मांडवांत २१२

बघतात सारे
नवरी लखलख
बघती टकमक
उषाताई २१३

घेऊन ओखाणा
हळूच वर बघे
नवरी घांस देई
पुन्हां मान खालीं होई २१४

घेऊन ओखाणा
घांस पटकन् तोंडीं घेई
नवरीला घांस देइ
उषाताई २१५

प्रीतीच्या जांवयाला
बाळे सारें तुझ्यासाठीं
देऊं करा ताटवाटी
उषताई २१६

चोळी शिव रे शिंप्या　　मोतीं लाव परातींत
चोळी जाते वरातींत　　उषाताईच्या　　२१७
कसले हे बार　　कशाचें वाजतें
आतां वरात निघते　　उषाताईची　　२१८
झोंपाळ्याच्या वरातीला　　मोत्यांचे घोस लावूं
प्रेमाचें गीत गाऊं　　उषाताईला　　२१९
नळे चंद्रज्योती　　शेंकडों लाविती
अंबारींत शोभती　　वधूवर　　२२०
नळे चंद्रज्योती　　त्यांची फांकतसे प्रभा
वरातीसाठीं निघा　　लागवेगें　　२२१
नवरानवरी　　बैसलीं पालखींत
फुलें उधळित　　हौसेसाठीं　　२२२
हत्तीच्या सोंडेवरी　　शोभें मोतीयांची जाळी
वर बैसली सांवळी　　उषाताई　　२२३
नक्षत्रांसारखे　　हे ग दीप झळाळति
झाल ओंवाळिती　　वधूवरां　　२२४
हत्तीच्या सोंडेवरी　　मोतीयांची झाल
वर शोभे बाळ　　भाग्यवंत　　२२५
माहेर तुटलें　　सासर जोडलें
नांव नवीन ठेवीलें　　उषाताईचें　　२२६
माउलीच्या डोळां　　घळकन पाणी आलें
नांव हो बदलीलें　　उषाताईचें　　२२७
सासूसासऱ्यांच्या　　वधूवरें पायां पडती
आशीर्वादा मिळवीती　　वडीलांच्या　　२२८
जवळ घेउनी　　बैसवीती मांडी
घालतात तोंडीं　　साखरेला　　२२९

पाठीराखी कोण जाईल बरोबर
सांभाळील अष्टौप्रहर उषाताईला २३०

नको नको रडूं पाठराखीणी ला धाडूं
आंसवें नको काढूं उषाताई २३१

नको नको रडूं पाठराखीण येईल
प्रेमें तुला समजावील उषाताई २३२

नको नको रडूं सत्वर तुला आणूं
डोळ्यां नको पाणी आणूं उषाताई २३३

काळी कपिला गाय अपुल्या कळपा चुकली
मला मायेनें टाकीली परदारीं २३४

काळी कपिला गाय रेशमी तिला दावें
आंदण मला द्यावें बाप्पाराया २३५

नऊ मास होत्यें मायबायच्या उदरीं
आतां मी परघरीं लोक झाल्यें २३६

नऊ मास होत्यें मायबांइच्या पोटांत
चिरेबंदी कोटांत वस्ती केली २३७

नऊ मास होत्यें माऊलीच्या डाव्या कुशी
उणें उत्तर बोलूं कशी मायबाईला २३८

नऊ मास होत्यें कळकीच्या बेटा
कन्येचा जन्म खोटा मागीतला २३९

सासरीं जातांना डोळ्यांना येतें पाणी
सखा भाईराया पुसुन टाकीतो शेल्यानीं २४०

सासरीं जातांना डोळ्यांना येतें पाणी
सासरीं जाते तान्ही उषाताई २४१

सासरीं जातांना करीते फुंदफुंद
डोळे झाले लालबुंद उषाताईचे २४२

सासरी जातांना डोळ्यांना येतें पाणी
बाप म्हणे शहाणी लेक माझी २४३

सासरीं निघाली पहिल्या पहिल्यानें
शब्दही भावाच्यानें बोलवेना २४४

सासरीं जातांना उषाताई रडे
पदरीं बांधी पेढे भाईराया २४५

सासरीं जातांना डोळ्यांना आल्या गंगा
महिन्याची बोली सांगा बाप्पाराया २४६

सासरीं जातांना बघते मागेंपुढें
जीव गुंते आईकडे उषाताईचा २४७

सासऱ्या जातांना माय धरीते पोटाशीं
तान्हे कधीं ग भेटशी उषाताइ २४८

सासरीं जातांना उषाताई मुसमुशी
शेल्यानें डोळे पुशी भाईराया २४९

सासरीं जातांना गाडी लागली जाईला
हांका मारीते आईला उषाताई २५०

सासरीं जातांना गाडी लागे चढणीला
ये हो म्हणे बहीणीला भाईराया २५१

सासरीं जातांना डोंगर आले आड
जातांना उषाताईला मागें पाहुन येती कड २५२

सासरीं जातांना डोळ्यांना नाहीं पाणी
आई म्हणे लेक शहाणी उषाताई २५३

घातली पदरीं पोटची मी लेक
करा देखरेख माय म्हणे २५४

पदरीं घातला पोटचा मी हो गोळा
भरून येतो डोळा माय म्हणे २५५

पोटच्या मुलीपरी करा माझ्या हो तान्हीला
काय फार सांगूं माय म्हणे हो तुम्हांला २५६
मायेच्या डोळ्यांना सुटल्या शतधारा
कन्येच्या पाठीवरुन फिरवी कांपऱ्या हाताला २५७
बाप म्हणे लेकी साखरेचा घडा
जाशी परघरा जीव होई थोडथोडा २५८
लेकीच्या रे बापा धन्य धन्य तुझी छाती
काळजाचा घडा देतोस परक्या हातीं २५९
लेकीच्या रे बापा धन्य धन्य तुझें मन
काळजाचा घडा करिशी परक्या आधीन २६०
लेकीच्या बापाचें धन्य धन्य हो धारिष्ट
लेक देऊनीयां केला जांवयी वरिष्ठ २६१
आयुष्य चिंतीतें परक्याच्या पुत्रा
सखे तुझ्या मंगळसूत्रा उषाताई २६२
आयुष्य चिंतीतें परक्या मुलास
सखे तुझ्या कुंकवास उषाताई २६३
आयुष्य मी चिंती परके ब्राह्मणा
सखी तुम्हां दोघांजणां उषाताई २६४
आयुष्य मी चिंती लेकी आधीं ज़ांवयाला
साउलींचें सुख तुला उषाताई २६५
माझें हें आयुष्य उणें करी रे गणया
घाल सखीच्या चुडेयां उषाताईच्या २६६
होऊन लगीन कन्या सासरीं निघाली
संसाराची यात्रा निराळी सुरू झाली २६७
होऊन लगीन । निघाली पतिघरीं
होई कावरीबावरी उषाताई २६८

बापानें दिल्या लेकी जन्माच्या सांठवल्या
ब्रह्मयानें गांठी दिल्या जन्मवेरी २६९
निघालीसे गाडी संसारा सुरवात
सखीचें मंगलसूत्र मंगल करो २७०
निघालीसे गाडी होवो संसार सुखाचा
माझ्या तान्ह्या ग बाळीचा उषाताईचा २७१
गाडी आड गेली दिसेना नयनाला
माहेरच्या मंडळींच्या पाणी लोटलें डोळ्यांला २७२
गाडी आड गेली घंटेचा येई नाद
त्याचा ऐके पडसाद भाईराया २७३
गाडी आड गेली येतो खडखड आवाज
आतां भाईराया घरीं जायाला रे नीघ २७४
गाडी दूर गेली ऐकूं ना येई कांहीं
परतती मायबाप परते रडत भाई २७५
लोक बोलताती नका करूं कांहीं चिंता
लेक दिली भाग्यवंता बाप्पाजींनीं २७६
लोक बोलताती नका अतां रडूं
लेक लाडकी तुमची आतां भाग्यावर चढू २७७
लोक समजावीती मायबाप झाले शांत
परी आंतून मनांत कड येती २७८
संसारीं सुखांत आहे दुःख मिसळलें
लगीन थाटानें करिती परि डोळ्यां पाणी आलें २७९
सुखामध्यें दुःख दुःखामध्यें सुख
असें संसारीं कौतुक देवाजीचें २८०
गणया रे देवा कर सखीचें चांगलं
आहे सारें रे मंगल तुझे हातीं २८१

प्रकरण ४ थें.

सुखदु:खाचे अनुभव - रसपरिचय

मागील प्रकरणांत आपण मुलीचें लग्न लागून ती प्रथम सासरीं जाते तोंपर्यंतचा प्रकार पाहिला. आतां या प्रकरणांत संसारांतील सारे बरेवाईट अनुभव ओंव्यांत ओतलेले तुमच्यापुढें ठेवले आहेत. सासुरवास हा शब्दच किती भयंकर आहे. परंतु कितीही सासुरवास असला तरी सासरीं रहावयाचें. माहेरीं फार तर दोन दिवस. स्त्रिया सांगतात:

सासरीं सासुरवास माहेरीं माहेरवास
सत्तेचा परी घास सासऱ्यास ॥

लग्न लावून एकदां सासरीं मुलगी गेली म्हणजे मग माहेरीं कोणती सत्ता? कधीं एखादें लुगडें, खण फार तर मिळायचा. वटसावित्रीच्या त्या अमर गाण्यांत सावित्री यमदेवाला म्हणते:

मापिलेंच देई माता मापिलेंच देई पिता
माझा उमोप दाता देई रे आतां ॥

आई मोजकें देईल, बाप मोजकें देईल, परंतु पति हा मोजमाप न करतां देणारा आहे. अशा या पतिदेवाकडे पाहूनच सारे सासरचे इतरहाल नववधू विसरते. सासरच्या वर्णनांत स्त्रियांनीं किती सुंदर उपमा दिल्या आहेत. सासरचे बोल म्हणजे कार्ल्यांचे वेल, रेशमाच्या गांठी, वळचणीचा येतां जातां लागणारा वांसा, सडसड येणारे पाण्याचे शिंतोडे, मिरच्यांचे वा निवडुंगाचे कांटेरी

घोस, विषाचे पेले - कोणती द्यावी उपमा ? परंतु असे हे सासरचे हाल मुलगी कां सोसते ? सारीं कटु बोलणीं मुकाट्यानें कां सहन करते ! आपल्या आई-बापांच्या नांवाला कमीपणा येऊं नये म्हणून:

सासरचे बोल कडू विषाचे ग प्याले
तुझ्यासाठीं गोड केले मायबाई ॥
सासूचा सासुरवास रडवीतो पदोपदीं
लेक थोराची बोलेना कोणाशीं परी कधीं ॥
सासरचे बोल जसें निवडुंगाचे घोस
शीलवंताच्या मुली सोस उषाताई ॥

सासरीं माहेराचा भाऊ आलेला असावा. त्याच्या कानावर घरांतले बोल येतात. आपल्या बहिणीला कसें टोंचून बोलतात हें तो चोरून ऐकतो. त्याचे डोळे भरून येतातः

सासरचे बोल भाऊ ऐकतो चोरोनी
नेत्र येतात भरोनी भाईरायाचे ॥

लग्नापूर्वीं वडिलांनीं नीट पाहिलें असतें तर. परंतु वडिलानीं फार काळजी घेतली नाहीं:

बापें दिल्या लेकी आपण बसले सुखें ओटी
मायेला चिंता मोठी वागण्याची ॥

बाप ओटीवर पानसुपारी खात बसला तरी मुलीला कसें वागवतील याची आईला काळजी; आणि मुलगीहि सासरच्या हालांत कशी वागते तीहि काळजी. परंतु मुलगी आईबापांस निश्चित करतेः

चंदनासारखी देह मी झिजवीन
लेक तुमची म्हणवीन बाप्पाजी हो ॥

चंदन आपला सुगंध पसरतें, त्याप्रमाणें सासरच्या हालांनीं झिजून माझ्या

चारित्र्याचा सुगंध पसरेल. सासरीं गेलेली लहान मुलगी. तिला भूक लागते. तिचें वाढण्याचें वय, परंतु कोणाजवळ बोलणार ? ती पोट आंवळून बांधते.

भूक लागे माझ्या पोटा परवंटा देत्यें गांठी
तुमच्या नांवासाठीं बाप्पाजी हो ॥

सासरीं सारींच बोलणार. सासुसासरे, दीरनणंदा सर्वांचाच बोलण्याचा अधिकार. पहांटेपासून प्रहरभर रात्र होईपर्यंत राबराब राबावें. भारतीय स्त्रिया काय म्हणतात ऐका:

सासूरवाशिणी तूं ग वाड्यांतला बैल
कधीं रिकामी होशील उषाताई ॥
स्त्रियांचा हा जन्म नको घालूं सख्या हरी
रात्र ना दिवस परक्याची ताबेदारी ॥
नाचण्यांचा कोंडा नाहीं कशाच्या काजाकामा
मुलगीचा जन्म रामा देऊं नये ॥

आपण किती म्हटलें कीं, आम्हीं स्त्रियांना देवतांप्रमाणें वागवतों, तरी स्त्रियांचा अभिप्राय तोच खरा. या भारतांत स्त्रियांचा जन्म नको असें आपण म्हणायला लावलें. याची लाज भारतीय पुरुषांना वाटली पाहिजे, सासरच्या मंडळींस वाटली पाहिजे.

सकाळीं उठून सडासारवणाचें काम असतें. देवा तुळशीला नमस्कार असतो:

सकाळीं उठून सडा घालूं गोमूत्राचा
माझ्या ग कंथाचा वाडा आहे पवित्राचा ॥

माझ्या पतीचा वाडा पवित्र आहे. सर्वत्र स्वच्छता ठेविली पाहिजे. शिवाय आमच्या घरावरून देवळाचा रस्ता जातो. सकाळीं लोक देवदर्शनास जातील. रस्ता स्वच्छ ठेवला पाहिजे:

सकाळीं उठून काम करित्यें घाईघाई
माझ्या ग दारावरुन मंदिराची वाट जाई ॥

सकाळीं भगवान् सूर्यनारायण अंगणांत येऊन उभे राहतात. त्यांना का गलिच्छ अंगणांत उभें करावयाचें? सूर्याच्या किरणाच स्वच्छ अंगण स्वागत करील. किती सुरेख कल्पना व पवित्र भावना:

सकाळीं उठून काम सडा सारवण
दाराशीं उभे राहती देव सूर्यनारायण ॥

दळण कांडण, दुरून पाणी आणणें, मसाला कुटणें सारीं कामें ती करते. तिला कंटाळा नाहीं. आईच्या तालमेंत ती तयार झालेली:

दळण सडण नित्य माझें ग खेळणं
माझ्या मायेनें वळण लावीयलें ॥

सासरीं कसें वागावें तें आईनें शिकविलेलें असतें. आई गुरु:

मला शिकवीलें माय त्या माउलीनें
परक्याच्या साउलीनें जाऊं नये ॥
मी ग शिकलेली बयाबाईच्या शाळेला
काम आधुलें करावें सदा वेळच्या वेळेला ॥

साऱ्याच ठिकाणीं सासुरवास असतो असें नाहीं. कांहीं सास्वा आयांसारख्या असतात:

घराची घरस्थिति काय पाहशी परक्या
लेकी सुना त्या सारख्या माझ्या घरीं ॥

अशी प्रेमळ सासू सुनेचे लाड करते. बांगडया भरणारे कासार आले तर बांगडया भरविते, पटवेकरी आले तर सुनेचे बाजूबंद पटविते:

आले आले पटवेकरी पटवाया काय देऊं
बाजूबंदा गोंडे लावूं सूनबाईच्या ॥
आले हो वैराळ बसूं घालावी घोंगडी
चूडा भर नागमोडी सूनबाई ॥

सासू सूनबाईला नटवते. सूनहि सजते. परंतु कुणी म्हणतें:

किती तूं नटशील एवढं नटून काय होतें
रूप सुंदर कुठें जातें उषाताई ॥

सूनबाईलाहि तें समजतें. मुख्य अलंकार म्हणजे शेवटीं स्वतःचें सौभाग्य हें ती आळखते:

सासूबाई तुम्ही एक हो बरें केलें
कपाळींचें कुंकू रत्न माझ्या हातीं दिलें ॥

पतीला आनंद व्हावा म्हणून ती झटते. सारें दुःख गिळून पतीसमोर हंसते. पति सुखी असला म्हणजे पत्नीला सारें मिळालें:

सासूचा सासुरवास सारा मनांत गिळीते
कंथाशीं हांसते उषाताई ॥
होवा माझें कांहीं नाहीं मला त्याचें दुःख
माझ्या कुंकवाला मिळूं दे ग परी सुख ॥

कपाळीचें कुंकू हें पत्नीचें भाग्य, हें तिचें सारें बळ. ती एकच मागणें देवादिकांजवळ, वडील माणसांजवळ मागते कीं माझे चुडे अभंग ठेवा:

माझे हे कीं चुडे बत्तीस बंशांचे
तेतिस कोटी देवाजींचे आशीर्वाद ॥
देशील रे देवा देशील तें थोडें
मी मागतें रोकडें हळदीकुंकू ॥

ही पुढील ओंवी वाचा:

चुडेयांच्या बळें न भीं कवणाला
लंकेच्या रावणाला देईन जाप ॥

माझें सौभाग्य आहे तोंवर कोणाचें भय? लंकेचा रावण आला तरी त्यालाहि उत्तर देईन व गप्प बसवीन.

सून मोठी होते, ती वयांत येते. न्हाण गर्भाधान होतें. देवाजवळ ती पुत्र मागते:

देवाच्या देवळांत नंदीला घाली माळ
मागते तान्हें बाळ उषाताई ॥

पुढें तिला दिवस जातात. पूर्वीचा तो काळ. पति कोठें तरी चोरून विचारतो कीं किती महिने झाले:

पहिल्यानें गर्भार कंथ पुशीतो आडभिंती
तुला महिने झाले किती उषाताई ॥

पहिल्यानें गर्भार. तिला प्रसन्न ठेवावी, तिची इच्छा पुरवावी कारण बाळंतपणाचा नवीन अनुभव यावयाचा असतो. तिचे सारे डोहाळे पुरवले जातात:

तीनशें साठ पाट काढीले कारणाला
तुझ्या डोहाळ जेवणाला उषाताई ॥

तोंडावर तेज दिसूं लागतें:

गरभार नारी गर्भच्छाया तोंडावरी
हिरवी चोळी दंडावरी उषाताईच्या ॥

त्या पहिलटकरणीला चिंता वाटते. अनुभवी बाया म्हणतात:

पहिल्यानें गर्भार कां ग नारी चिंताक्रांत
उद्यां होशिल पुत्रवंत उषाताई ॥

असा धीर दिला जातो. शेवटीं मुलगा होतो.

पळी पंचपात्री कोठें जातोस ब्राह्मणा
पुत्र झाला यजमाना दादारायांना ॥

असा मग संसार रंगूं लागतो. सासूबाईंना धन्य धन्य वाटूं लागतें. घर गोकुळासारखें दिसतें. आपल्या कर्त्यासंवरत्या मुलाचें माता कौतुक करते:

माझें घर मोठें पन्नास येती जाती
हातीं रुपयांची वाटी माझ्या बाळाच्या ॥
मोठे मोठे लोक उठून उभे राहती

लोडाशीं जागा देती माझ्या बाळा ॥
मोठे मोठे लोक सरकारें अडवीले
एका शब्दें सोडवीले माझ्या बाळें ॥

तो नोकरी करीत असला तर साहेबांची त्याच्यावर मर्जी आहे वगैरे ती सांगते. तो खोताचा, जमीनदाराचा मुलगा असेल तर खंड मोजून घेतो:

बारा बैल वहाती एवढा कोण शेती
चार गांवाची ग खोती माझ्या बाळाची ॥
आवाज मोठा आला मोठा गाडा घडघडला
खोतीचा गल्ला आला माझ्या बाळाचा ॥

मुलगा सावकारी करतो. सावकारांचें वर्णन ऐका:

पशानें पायली सवाईची झाली दिढी
कंठी छातीला भिडली माझे बाळाच्या ॥
हातींच्या आंगठ्या कशानें झीजल्या
राशी मोहरांच्या मोजील्या माझ्या बाळें ॥
पाटील पट्टी करी येतील सचणीला
हिरवी शाल खोतीणीला आकाबाईला ॥

असा हा खोता सावकारांचा थाट आहे.

घरांत मूलबाळ, धनधान्य, आणखी काय पाहिजे? पतिपत्नींना मग स्वर्ग दोन बोटं राहतो. त्यांचे प्रेमरंग रंगतात:

भ्रतार पुसतो कोठें गेली प्रियसखी
मागें उभी हंसतमुखी उषाताई ॥
भाईराया घोड्यावर वयनी माडीवरी
तेथून खुणा करी विड्यासाठीं ॥
तांबडें पागोट बांधीतो सोडीतो
राणीला खुणावीतो गोपूबाळ ॥

एखादे वेळेस नवरा रागावला तर राग शांत कसा करावा तिला ठाऊक असतें:

भ्रताराचा राग दुधासारखा उतूं गेला
हंसूनी शांत केला उषाताइनें ॥

किती सुंदर दृष्टांत ! पतीजवळ ती आपली हौस सांगते, काळी चंद्रकळा घ्या म्हणते, दागिने घ्या म्हणते:

काळी चंद्रकळा शोभे माझ्या गोऱ्या अंगा
म्हणाल आली रंभा स्वर्गांतून ॥
दागिना मागत्यें म्हणून म्हणतां वेडी
कोण माझी हौस फेडी तुम्हांवीण ॥

परंतु कोणता दागिना खरोखर तिला पाहिजे आहे? सोन्यारुप्याचा हिऱ्यामोत्याचा का ? नाहीं:

दागिना मागत्यें कंथा नाहीं म्हणूं नका
पत्नी प्रेमाची भुकेली नको तिला पैसा रुका ॥

प्रेमाचा दागिना ती मागत आहे.

पहिली सून म्हणजे लक्ष्मी. जणुं तिच्या रूपानें प्रत्यक्ष लक्ष्मीच घरीं आली. भाग्यदेवता घरीं आली. तिचें वर्णन फार सुंदर आहे. लक्ष्मी ही चंचल, परंतु माझ्या बाळाच्या घरीं आतां ती विश्रांति घेणार. पांगळी लक्ष्मी माझ्या बाळाच्या घरीं आली, आतां जाईल कशी ?

लक्षुमी चंचळ घर शोधतां भागली
तुझ्या घरा मानवली गोपूबाळा ॥
लक्षुमी कीं आली पांगळ्या पायांची
बाळाजवळ बोली केली कधीं नाहीं मी जायाची ॥

लक्ष्मी उगीच नाहीं आली. बाळ शेतांत काम करतो, गोफण घेऊन पांखरें हांकलतो. तिनें " अरे शेती करणाऱ्या " अशी बाळाला हांक मारली:

लक्ष्मीबाई आली शेताचा बांध चढे
हातीं गोफण पायां पडे गोपूबाळ ॥
लक्ष्मी कीं आली शेताच्या बांधावरी
" शेत्या " म्हणून हांका मारी माझ्या बाळा ॥

भाग्यदेवता कोणाचा हात धरावा म्हणून बाजारांत हिंडत होती. परंतु माझा बाळच तिला आवडला:

लक्ष्मी चंचळ हिंडते बाजार
धरिते पदर गोपूबाळाचा ॥

असें हें धनधान्यसंपन्न घर. आल्यागेल्याचाहि नीट पाहुणचार तेथें होतो. कृपणपणा नाहीं. सूनबाई अतिथअभ्यागताचें मनापासून करते. कुळाची कीर्ति वाढविते:

वाटेवरलें घर आल्या गेल्या गूळपाणी
वडिलांची सून शहाणी उषाताई ॥
वाटेवरलें घर आल्यागेल्याचें माहेर
मिळे मीठ ग भाकर सर्व लोकां ॥

अशा सूनबाईला कोठें ठेवूं कोठें न ठेवूं असें सासऱ्याला होतें. किती काम करतेस तूं असें म्हणतो:

लक्ष्मी लक्ष्मी हांका मारीतो सासरा
तुझ्या कामाचा पसारा वैनीबाई ॥
मामंजी म्हणती धन्य ग सूनबाई
कुळाला कळा येई तुझ्यामुळें ॥

सासुसासरे, सासरचीं सर्व माणसें चांगलीं मिळालीं, म्हणून सून म्हणते:

काय मी पुण्य केलें बहीणीसारखी नणंद
कमळीं गोविंद पूजीयेला ॥
काय मी पुण्य केलें भावासारखा हो दीर
कमळीं रघुवीर पूजीयेला ॥

पुण्य पदरीं असल्याशिवाय थोडेंच हें भाग्य मिळणार? कृतज्ञतेनें सूनबाई सासूसासऱ्यांस म्हणते:

मामंजी सासूबाई तुम्ही तुळशीचीं झाडें
आम्ही तुमच्या उजेडें राज्य करूं ॥

तुमची पुण्य परंपरा, तिच्या प्रकाशांत आम्हीं पावलें टाकूं.

पूर्वी लहानपणीं लग्नें होत. पतीचे धाकटे भाऊ भावासारखेच वाटत. कांहीं हवें असलें तर दिरांजवळ सांगावयाचें. वैनीबाई भावोजींस म्हणते:

भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें जाणावें
माझ्या वेणींतलें आणावें गंगावन ॥
भावोजी हो दिरा माझ्या मनिंचें एक करा
दारीं बाग पेरा द्राक्षियांची ॥

सासरीं किती सुख असलें तरी माहेरची आठवण यावयाचीच. माहेरच्या वर्णनाच्या ओंव्या अति सहृदय आहेत. आई म्हणते:

माहेरा आलीस रहावें चार मास
येऊं दे थोडें मांस अंगावरी ॥

आईला मुलगी सुकून गेलेलीच दिसायची. माहेराहून कोणी येईल याची सासुरवाशिण वाट पहात असते:

पाऊस पाण्याची धरणी माय वाट पाहे
तशी मला आस आहे माहेराची ॥

माहेरचा रस्ता कितीहि वाईट असला तरी तो मृदु वाटतो. सासरचा कितीहि चांगला असला तरी वाईट वाटतो:

माहेरच्या वाटे मऊ गार हरीक दाटे
सासरच्या वाटे टोंचती कुचकुच काटे ॥

हरिकांचें गवत थंडगार व मऊ असतें. माहेरीं गेल्यावर आई म्हणते, "दुधावरची साय घे, कलमी आंबा खा, लौकर उठूं नको, नीज अजून." परंतु माहेरींहि ती काम करते.

जाईन माहेरीं बाप्पाजींच्या घरा
घुसळीन डेरा अमृताचा ॥

माहेरीं भावांजवळ गोष्टी सांगते, आईच्या हातचें गोड जेवण जेवते. माहेरचें पाणीहि अमृतासारखें लागतें:

जेवण मी जेवीं जेवण जेवत्यें पोळीचें
पाणी माहेरच्या गांवींचें गोड लागे ॥

माहेरीं गेल्यावर तिला जणुं पवित्र तीर्थक्षेत्रीं आल्यासारखें वाटतें.

बाप तो ईश्वर मायबाई काशी
नंदी आहे पायांपाशीं भाईराया ॥

शेजारीणबाईसंबंधींच्या ओंव्याहि मोठ्या समर्पक व गोड आहेत. पुष्कळसें सुखदुःख शेजारीं माणसें कशीं असतात, यावर अवलंबून असतें. माहेराहून आलेली, सासरीं कोणी ओळखीचें नाहीं. अशावेळेस शेजारीणबाई जर चांगली असली तर किती आधार वाटतो:

शेजारिणी बाई तुझा शेजार चांगला
नाहीं मला आठवला मायबाप ॥
शेजारिणी बाई धन्य तुझ्या शेजाराची
सय नाहीं माहेराची बारा वर्षें ॥

माहेराला आसावलेली सासुरवाशीण शेजीला म्हणत्ये:

शेजारिणी बाई माझी वेणी हो घालावी
आईच्या हातांची आठवण मज द्यावी ॥

" आई केंस तडतडूं न देतां हलक्या हातानें वेणी घाली. तशी तुम्ही घाला " असें प्रेमार्थ भुकेलेली ती म्हणते. परंतु शेजी नेहमींच चांगली वागत्ये असें नाहीं:

शेजीच्या घरीं गेल्यें शेजी बोलली रागानें
कोंवळें मन माझें नेत्र भरले पाण्यानें ॥

गर्विष्ठ शेजीला ती म्हणतेः

शेजारिणी बाई नको करूं गर्व फार
रोज ग बघत्यें दिव्याखालीं अंधकार ॥

केळीचीं पानें मऊ असतात तों फाटत नाहींत. परंतु तीं कठोर टरटरीत झालीं कीं वाऱ्यानें फाटतातः शेजीबाई, मृदु स्वभावाची रहा, ताठर नको होऊंः

शेजारिण बाई गर्वानें दाटली
पानें केळीचीं फाटलीं वारियानें ॥

शेजारच्या बायका कधीं प्रेमानें भाजी वगैरे देतात. परंतु भांडण झालें म्हणजे तें सारें काढतात.

शेजीनें दिली भाजी दिली अंगणांत
काढी भांडणांत वारंवार ॥

परंतु नेहमीं शेजीच चुकते असें नाहीं. स्वतःचीहि कधीं चूक असते. शेवटीं भांडणें मिटतात. पुन्हां एक होतातः

तीळ घे गूळ घे विसर मागील भांडण
शेजी आतां हें अंगण तुझें माझें ॥
शेजारिणी बाई एका दारीं दोघी वागूं
माझी मैना तुझा राघू खेळतील ॥

आपलीं दोघींचीं मुलें एकत्र खेळतील. प्रेमानें नांदू.

शेजीच्या ओंव्यांहून मैत्रिणीसंबंधींच्या ओंव्या अधिकच सुंदर आहेत. लहानपणच्या मैत्रिणी एकदां लग्न झालें म्हणजे थोडयाच पुन्हां भेटणार ? पत्र कोण लिहिणार ? आधीं त्यावेळेस लिहितां येत नसे. आणि लिहितां येत असलें तरी लिहिण्याची चोरीः

आपण मैत्रीणी जाऊं ग बारा वाटे
जसे नशिबाचे फांटे फुटतील ॥
आपण मैत्रिणी पुन्हां भेटूं कधीं

आठवूं मनामधीं एकीमेकी ॥
वारियाच्या संगें आपण पाठवूं निरोप
पोंचतील आपोआप मैत्रीणींला ॥

मैत्रिणी एकदां गेल्या म्हणजे कोठें सिंहस्थांत, कन्यागतांत किंवा आषाढी कार्तिकीला यात्रेंत भेटावयाच्याः

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत देशोदेशीं
आषाढी एकादशी भेटी झाल्या ॥

कोणी जाणारा येणारा असला तर मैत्रीणीला माझें दुःख सांगू नका असें ती म्हणतेः

जीवाला माझ्या जड नका सांगूं एकाएकी
घाबरी होईल सखी शांताताई ॥

माझ्या रडकथा कशाला तिला सांगतां ? सांगायच्याच झाल्या तर हळुहळु सांगा. ती फार कोंवळ्या मनाची आहे. दूर पडलेल्या मैत्रिणीचें पत्र आलें तर ती अर्धी भेटच जणुं झालीः

दूरच्या देशींची काळी रेघ आली
अर्धी भेट झाली मैत्रिणींची ॥

पुष्कळ वर्षांनीं जर कधीं लहानपणच्या मैत्रिणी माहेरीं भेटल्या तर किती आनंद ! त्या एकमेकींना म्हणतात:

तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका ताटीं दोघीं जेऊं मनूबाई ॥
तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका घोटें पाणी पिऊं मनूबाई ॥

मैत्रिणी मनें मोकळीं करतात. सासरचीं सुखदुःखें बोलतात. त्यांच्या त्या बोलण्याचे वेळेस दुसरें तिसरें कोणी त्यांना नको असतें. तो तटस्थ दिवाहि नको वाटतोः

आपण गूज बोलूं कशाला हवा दिवा
आहे चांदण्याची हवा शांताताई ॥

मैत्रिणीला ती म्हणते, " काय सांगू मी ? सगळीकडे तेंच. पळसाला कोठें गेलें तरी तीन पानें. आमच्या घरीं कधीं सुखाची, प्रेमाची पूर्णिमा, तर कधीं दुःखाची भांडणांची अंवस असतेः "

कधीं उजळे पुनव कधीं काळी ग अवस
मैत्रिणी काय सांगूं मिळे सुधा मिळे वीख ॥

संसार म्हणजे सुखदुःखांचें मिश्रण. अमृताचे व विषाचे पेले. घरांत पतीबरोबर कधीं प्रेमाला रंग चढतो, तर कधीं भांडण होऊन अबोले निर्माण होतात. मैत्रिणीला ती म्हणते " आपण आधणाच्या पाण्यांत भात शिजवितों. मी रागानें फणफणणाऱ्या पतीच्या सहवासांतहि प्रेम समाधान पिकवितेंः "

आधणाचें पाणी त्यांत भात शिजवीत्यें
रुसवे फुगवे त्यांत सुख पिकवींतें ॥

किती समर्पक दृष्टांत ! एखादी मैत्रीण म्हणते, " माझा पति म्हणजे लाखांतील माणिकः "

शत ग जन्मांची पुण्याई आली फळा
माझ्या कुंकवाची कळा सूर्यावाणी ॥
लाखांत एखादा तसा सखी माझा पती
अनुरक्त परी व्रती भाग्य माझें ॥

पतीचें प्रेम आहे मजवर, परंतु तें प्रेम संयमी आहे. त्या प्रेमांत पावित्र्य आहे. परंतु दुसरी एखादी सांगतेः

रूप ना लावण्य सोडीना कधीं माडी
करीतो नासाडी जीवनाची ॥
रात्र ना दिवस चंदन वेलीला
विळखा मारून राहिला साप मेला ॥

असे कांहीं अमर्याद व विषयासक्त पति असतात. दुःखानें ती सती म्हणतेः

समुद्राच्या कांठीं मोतीं पोंवळयाच्या वेली
दैवाची उणीव कडू वेल हातीं आली ॥

जगांत का थोडे चांगले तरुण होते ? परंतु माझ्या नशिबीं असेंच रत्न यायचें होतें ! ती मैत्रिणीला म्हणत्ये "असें आहे तरीहि मी प्रेम देत्यें. परंतु त्यांना कांहीं नाहीं. ना प्रेम, ना माया: "

जीवाला देत्यें जीव जीव देऊन पाहीला
पाण्यांत पाषाण अंतीं कोरडा राहीला ॥
फोडीलें चंदन त्याच्या केल्या बारा फोडी
स्त्रियांची जात वेडी पुरुषांना माया थोडी ॥

किती हृदयभेदक आहेत ह्या ओंव्या.

पुष्कळ वर्षांनीं भेटलेल्या मैत्रिणींना परत जायचें असतें सासरीं. त्या शेवटचें रडून घेतातः

गळां घालूं गळा ये ग रडूं पोटभरी
पुन्हां जायचें सासरीं चारां दिशीं ॥

त्या एकमेकींना धीर देतात. अंवसेची पुनव होईल सांगताताः

नको ग रडूं गडे होईल सारें भलें
अंवसेचें काळें कोठें राहे ॥

ससारांत नाना दुःखें. परंतु त्यांत पोटच्या बाळाचें मरण, त्या दुःखाला सीमाच नाहीं. आई मुलीला म्हणतेः

पुरे हो रडणें धीर ना सखी सांडी
शोभेल पुन्हां मांडी तान्हेबाळानें ॥
नको नको रडूं पुन्हां कळी ग फुलेल
पुन्हां पाळणा हलेल तुझ्या घरीं ॥
आंबे मोहरती सारे कोठें ग फळती
फळती तितुके ना पिकती किती सांगूं ॥

आजोळच्या कौतुकाचें वर्णन आहे. परंतु आई मुलाला म्हणते "मामाकडे बोलाविल्याशिवाय जाऊं नयेः "

मामाच्या रे घरा नको जाऊं लडालडा
येऊं दे गाडी घोडा गोपूबाळा ॥
मामाच्या रे घरा नको जाऊं कामावीण
येऊं दे बोलावणं गोपूबाळा ॥

गांवांतल्या गांवांत जर सासर माहेर असलें तर मजा. लहानपणीं लग्न झालेलें असावें. मग या लहानशा बहिणीला आणण्यासाठीं मोठ्या बैलांची गाडी कशाला ? लहान भाऊ लहान बहिणीला आणण्यासाठीं वांसरांच्या गाडीनें जातः

गांवातल्या गांवांत उषाताईचें सासरें
गाडिला जुंपिलीं वासरें भाईरायांनीं ॥

कधीं कधीं भावजया भावजया भांडतात. हीं भांडणें पुष्कळवेळां लहान मुलांवरून असावयाचीं. त्या गोड बाळाला तीं भांडणें समजतहि नाहींतः

धाकटी वैनी मोठी वैनी भांडती कडाकडा
मध्यें साखरेचा खडा गोपूबाळ ॥

गांवांत लग्नें असावींत. माहेरीं आलेली नणंद वैनीस म्हणते:

लगीन सराई कापडाची महागाई
नेस तूं ग वैनीबाई पीतांबर ॥

अशा रीतीनें वैनीला नणंदाबाई आनंदवितात. लेकी सुना घरांत आल्या म्हणजे म्हातारबायला कोण समाधान. ती म्हणतेः

लेकी झाल्या लेकी सुना झाल्या लेकी
हातींचें काम घेती मायबाईच्या ॥

स्वतःच्या मुली परक्याच्या झाल्या. परक्याच्या मुली सुना होऊन घरच्या सारख्या झाल्या. सासूबाईंना त्या आतां काम करूं देत नाहीं. भाग्याची म्हातारी आजीबाई आतां नातवंडें पंतवंडें खेळवतेः

नांतवंडें पंतवंडें भरली ओसरी
दैवाची बैसली आजीबाई ॥

नातवंडांची आजी पंतवंडांना दूध पाजी
दैवाची आहे माझी आजीबाई ॥

असें एकत्र कुटुंबपद्धतींतील हें वर्णन आहे. घर म्हणजे जसें गोकुळ. मुलांबाळांनीं, लेकीसुनांनीं, गडी माणसांनीं गजबजलेलें. भांडणें तंडणें आहेत. परंतु त्यांतहि शेवटीं संयम येऊन सारें पुन्हां गोड व्हायचें, समाधान मिळावयाचें. असो. आतां तुम्ही प्रत्यक्षच त्या ओंव्या वाचा.

सुखदुःखाचे अनुभवः ओंव्या

सासरीं सासुरवास माहेरीं माहेरवास
सत्तेचा परी घास सासऱ्यास १

सासरचे बोल कडु कारल्याचा पाला
गोड बोलून दिली मला बाप्पाजींनीं २

सासरचे बोल जसे कारल्याचे वेल
गोड कधीं का होतील कांहीं केल्या ३

सासरचे बोल जशा रेशमाच्या गांठी
सैल कर माझ्यासाठीं भाईराया ४

सासरचे बोल जशा रेशमाच्या गांठी
माने बसल्या न सुटती कांहीं केल्या ५

सासरचे बोल जसा वळचणीचा वांसा
लागतो ठसाठसा येताजातां ६

सासरचे बोल जसे पाण्याचे शिंतोडे
पहावें माझ्याकडे भाईराया ७

सासरचे बोल कडू काडेकिराईत
जरी नाहीं गिळवत गोड मानी ८

सासरचे बोल कडू विषाचे ग प्याले
तुझ्यासाठीं गोड केले मायबाई ९
सासरचे बोल जसे निगडुंगाचे घोंस
जातीवंताच्या मुली सोस उषाताई १०
सासरचे बोल जसे मिरियांचे घोंस
शीलवंताच्या ग लेकी तूं सारें सुखें सोस ११
सासरचे बोल भाऊ ऐकतो चोरोनी
नेत्र आले ग भरोनी भाईरायाचे १२
दीर बोलती दीरपणीं नणंदा बोलती टाकूनी
वाग पायरी राखूनी उषाताई १३
सासूचा सासुरवास नणंदाबाईंचा जाचणी
कशी कोमेजून गेली माझी शुक्राची चांदणी १४
सासूचा सासुरवास रडवी पदोपदीं
लेक थोराची बोलेना कोणाशीं परी कधीं १५
बापें दिल्या लेकी कामाच्या खळाळ्याला
हिरवी लवंग मसाल्याला चला कुटूं १६
बापें दिल्या लेकी वाटेवरल्या गोसाव्याला
पालखींत बैसायाला दैव तिचें १७
बापें दिल्या लेकी नाहीं पाहिलें घरदार
पाहणार परमेश्वर दुसरें कोण १८
बापें दिल्या लेकी नाहीं पाहिलें धनबीन
एक पाहिलें निधान कुंकवाला १९
बापें दिल्या लेकी आपण बसले सुखें ओटी
मायेला चिंता मोठी वागण्याची २०
माझे ग मायबाई नको करूं माझा घोर
रत्न दिलेंस तूं थोर लेकीहातीं २१

बाप्पाजी हो बाप्पा मी तुमच्या पोटीचीं
मला कोणत्या गोष्टींची चिंता नाहीं २२

बाप्पाजी हो बाप्पा आम्ही तुमच्या कीं पोटा
लेकासारखाच वांटा आम्हां द्यावा २३

चंदनासारखी देह मी झीजवीन
लेक तुमची म्हणवीन बाप्पाराया २४

चंदनासारखी देह घालीन करवतीं
तुमच्या नांवासाठीं बाप्पाजी हो २५

इवलाहि बोल मला लागूं न देईन
लेक तुमची म्हणवीन बाप्पाराया २६

माझे ग मायबाई नको करूं माझी चिंता
दिलीस भाग्यवंता लेक तुझी २७

सासुरवाशिणीचें तोंड कां कोमेजलें
कोण कडू हो बोललें उषाताईला २८

भूक लागे माझ्या पोटा परवंटा देत्यें गांठी
तुमच्या नांवासाठीं बाप्पाजी हो २९

लेकीचा हा जन्म देव घालून चूकला
बैल घाण्याला जुंपला जन्मवेरी ३०

स्त्रियांचा हा जन्म नको घालूं सख्या हरी
परक्याची ताबेदारी जन्मवेरी ३१

स्त्रियांचा हा जन्म नको घालूं सख्या हरी
रात्र ना दिवस परक्याची ताबेदारी ३२

सासुरवाशिणी तूं ग वाड्यांतला बैल
कधीं रिकामी होशील उषाताई ३३

नाचण्यांचा कोंडा नाहीं कशाच्या काजाकामा
मुलगीचा जन्म रामा देऊं नये ३४

सकाळीं उठून काय म्यां काम केलें
वृंदावन सारवीलें तुळशीचें ३५

सकाळीं उठून काम सडा सारवण
दाराशीं राहती उभे देव सूर्य नारायण ३६

सकाळीं उठून गायीच्या गोठ्या जावें
पवित्र नांव घ्यावें गोविंदाचें ३७

सकाळीं उठून लागल्यें कामाला
माझा निरोप रामाला नमस्कार ३८

सकाळीं उठून मुख पाहावें गायीचें
दारीं तुळशीमाईचें वृंदावन ३९

सकाळीं उठून देवापुढें सारवीलें
रांगोळीनें काढीयेलें रामनाम ४०

सकाळीं उठून सडा घालूं गोमूत्राचा
माझ्या ग कंथाचा वाडा आहे पवित्राचा ४१

सकाळीं उठून काम करित्यें घाईघाई
माझ्या ग दारावरन मंदिराची वाट जाई ४२

सकाळीं उठून सूर्याला हात जोडी
कपाळीं रेघा ओढी कुंकवाची ४३

सकाळीं उठून कामधंद्याला लागल्यें
सूर्याला विसरल्यें नमस्कार ४४

सकाळीं उठून सूर्याला नमस्कार
मग करीत संसार उषाताई ४५

मला शिकवीलें बयाबाई माउलीनें
असें उभें राहूं नये परक्याच्या साउलीनें ४६

मी ग शिकलेली बयाबाईच्या शाळेला
काम आपुलें करावें सदा वेळच्या वेळेला ४७

माळ्यानें मळ्यांत पेरीलें उगवलें
माय ग माउलीनें शिकवीलें कामा आलें ४८

मला शिकवीलें बाप्पाजी ज्ञानवंता
भरल्या पाणवठा जाऊं नये ४९

मला शिकवीलें माय त्या माउलीनें
परक्याच्या साउलीनें जाऊं नये ५०

दळण सडण नित्य माझें ग खेळणं
माझ्या मायेनें वळण लावीयेलें ५१

दळण मी दळीं माझ्या बाह्या लोखंडाच्या
माय ग माउलीनें मुळ्या चारिल्या वेखंडाच्या ५२

दळण सडण नित्य माझें ग खेळणं
दूर पाणीयाला जाणं अवघड ५३

दळण दळतांना अंगाच्या झाल्या गंगा
माय ग माउलीनें मला चारिल्या लवंगा ५४

दळण दळावें जसा चंदन खिसावा
माउलीला ग पुसावें कसा परदेश कंठावा ५५

नाकींच्या नथीला नको लावूं टीकफुली
आपण गृहस्थाच्या मुली उषाताई ५६

परके पुरुषाचा नये घेऊं कातचुना
आपण गृहस्थाच्या सुना वैनीबाई ५७

परके पुरुषाशीं नये बोलूं एकाएकी
आपण गृहस्थाच्या लेकी उषाताई ५८

किती मी सांगूं तुला एवढा पदर घे अंगावर
परक्या ग पुरुषाची नजर असते दूरवर ५९

किती तूं नटशील एवढें नटून काय होतें
रूप सुंदर कोठें जातें उषाताई ६०

सोनाराच्या शाळे खुट्टू खुट्टू वाजे
नवा बिंदी पट्टा साजे वैनीबाईला ६१
पायांत तोरड्या नवी नवरी कोणाची
सखा शाळे जातो त्याची गोविंदबाळाची ६२
हातींच्या पाटल्या मागें पुढें सारी
गोटांना जागा करी उषाताई ६३
हातीं गोट पाटल्या हातरीच्या वांकी
आपण गृहस्थाच्या लेकी उषाताई ६४
आले हो वैराळ बसूं घालावा कांबळा
चुडा भरावा जांभळा उषाताईला ६५
आले हो वैराळ बसूं घालावी घोंगडी
चुडा भर नागमोडी सूनबाई ६६
आले आले पटवेकरी पटवाया कांहीं नाहीं
पटव सूनबाई तुझ्या पेट्या ६७
आले आले पटवेकरी पटवाया काय देऊं
बाजूबंदा गोंडे लावूं सूनबाईच्या ६८
आले आले पटवेकरी नको घेऊं मुली छंद
पटव बाजूबंद सूनबाई ६९
आले आले पटवेकरी नको घेऊं मुली चाळा
पटव तुझ्या माळा उषाताई ७०
माझ्या अंगणांत सासुबाईंचा ठेवारेवा
सीते सारख्या आम्ही जावा चौघीजणी ७१
गोटपाटल्यांच्या या मुली ग कोणाच्या
माझ्या ग मायबाईच्या लेकीसूना ७२
घराची घरस्थिति काय पाहशी परक्या
लेकीसुना त्या सारख्या माझ्या घरीं ७३

लेकी सूना घेऊन नको बसूं तूं अंगणीं
दृष्ट लागेल म्हणूनी अक्काबाई ७४

माझ्या दारावरन हत्ती गेले एकदोन
पालखींत लेकसून मायबाईची ७५

माझ्या अक्काबाईची वडील सून कोण
कारल्याची खूण शांताबाई ७६

सासूबाई तुम्ही एक हो बरें केलें
कपाळीचें कुंकू रत्न माझ्या हातीं दिलें ७७

सासूचा सासुरवास सारा मनांत गिळीते
कंथाशीं हांसते उषाताई ७८

माझें सारें दुःख मी ग मनांत ठेवीन
कंथाला पाहून गोड गोड मी हांसेन ७९

होवो माझें कांहीं मला नाहीं त्याची पर्वा
माझा कंथ ग रहावा आनंदांत ८०

होवो माझें कांहीं मला नाहीं त्याची चिंता
मिळूं दे ग माझ्या कंथा समाधान ८१

होवो माझें कांहीं मला नाहीं त्याचें दुःख
माझ्या कुंकवाला मिळूं दे ग परी सुख ८२

आंतून जळते मनांत रडते
परी वरून हांसते उषाताई ८३

पावसावांचून पीक नाहीं जमिनीला
कंथा ग वांचून सुख नाहीं कमिनीला ८४

पावसावांचून कसा भरारेल मळा
कंथा ग वांचून कामिनीला नाहीं कळा ८५

सूनेला सासुरवास नको करूं माझे आई
आपल्या घरीं चाफा परक्याची आली जाई ८६

सुनेला सासूरवास नको करूं माझें गंगा
आपल्या घरीं चाफा परक्याची आली रंभा ८७

जांवयाची जात जसा पेटाऱ्याचा नाग
त्याच्या मर्जीनें तूं वाग उषाताई ८८

जांवयाची जात जात खायाची जायाची
पुत्राची ग बोली अस्थि गंगेला न्यायाची ८९

जांवई देइल मान जाऊन बैसेल लोकांत
आपला ग पुत्र पाणी घालील तोंडांत ९

जांवयाची जात माजोरी मस्तवाल
आतां मी उषाताई तुझ्यासाठीं आल्यें काल ९१

जांवयाची जात रागीट तामसी
त्याच्या मर्जीनें वागसी उषाताई ९२

भ्रताराचा राग जसा विस्तव इंगळ
त्याची मर्जी तूं सांभाळ उषाताई ९३

देवाच्या देऊळीं नंदीला घाली माळ
मागते तान्हेंबाळ उषाताई ९४

शिवाची केली पूजा नंदीला कोरा शेला
पुत्रासाठीं नवस केला उषाताईनें ९५

देवाच्या देवळीं पुत्राची फळ-वाटी
शाळूची कर ओटी उषाताई ९६

वडाच्या झाडाला सदा प्रदक्षणा घालते
तान्हेबाळाला मागते उषाताई ९७

तिन्ही ग त्रिकाळ पूजा करिते गायीची
आस तान्ह्या ग बाळाची उषाताईला ९८

देवाच्या देऊळीं सहज गेल्यें होत्यें काल
प्रसाद दिला मला दोन मोतीं एक लाल ९९

देवाच्या देऊळीं सहज गेल्यें गाभाऱ्यांत
प्रसाद दिला मला दोन मोतीं अंगाऱ्यांत १००
देवाच्या देऊळीं उभी मी केव्हांची
वाट बघतें ब्राह्मणाची पूजेसाठीं १०१
अश्वत्थाचा पार कुणी झीजवीला
पुत्रासाठीं नवस केला उषाताईनें १०२
पिंपळा प्रदक्ष्णा कोण घालीते एकली
आहे पुत्राची भुकेली उषाताई १०३
नवस मी केला अंबाबाईला पाळणा
पुत्र होऊं दे खेळणा उषाताईला १०४
देवाच्या देऊळीं पुत्रांचे पर्वत
एक द्यावा हो त्वरित उषाताईला १०५
नारायण देवाजीचा झाडीत होत्यें जामदारखाना
सांपडला मोतीदाणा गोपूबाळ १०६
नारायण देवाजीचा झाडीत होत्यें पलंगपोस
सांपडला मोतीघोंस गोपूबाळ १०७
लाखावरी सावकार तुझ्या माडीला आरसे
पोटीं नाहीं पुत्रफळ झाले द्रव्याचे कोळसे १०८
लाखावरी सावकार तुझ्या ओसरी दिवा जळे
पोटीं नाहीं पुत्रफळ तुझ्या ओटीवर कोण खेळे १०९
वाजंत्रीं वाजती कोणत्या आळीला
ताईबाई सावळीला न्हाण आलें ११०
देवाच्या देऊळीं मोकळ्या केसांची
न्हालेल्या दिवसांची उषाताई १११
पहिल्यानें न्हाण न्हाण आलें तें आजोळीं
मखराला जाळी मोतीयांची ११२

पहिल्यानें न्हाण हिरव्या साडीवरी
मखर माडीवरी घालतात ११३
पहिल्या न्हाणाची सासू करीतसे हौस
सखे मखरीं तूं बैस उषाताई ११४
पिंवळें पातळ साळ्याला सांगीतलें
न्हाण आलें आईकीलें उषाताईला ११५
केळी कंडारल्या तेथें कां ग उभी
पहिल्या न्हाणाजोगी उषाताई ११६
पहिलें न्हाण आलें आलें तें सासरा
केळी धाडील्या उशीरा मखराला ११७
पहिल्यानें न्हाण आलें हांसतां खेळतां
मखर गुंफितां रात्र झाली ११८
पहिल्यानें गर्भार हिरवा शालू घेऊं
बागेमध्यें नेऊं उषाताईला ११९
पहिल्यानें गर्भार नारळी हिचें पोट
डाळींबी नेस चीट उषाताई १२०
पहिल्यानें गर्भार आली माहेराला
आनंद मनीं झाला मायबापां १२१
पहिल्यानें गर्भार औषधें ठेवा घरीं
बाळी आहे सुकूमारी उषाताई १२२
हिरव्या खणासाठीं रुपया सारीला
चोळी गर्भार नारीला उषाताईला १२३
पहिल्यायें गर्भार कंथ पुशीतो आडभिंती
तुला महिने झाले किती उषाताई १२४
पहिल्यानें गर्भार कंथ पुशीतो गोठ्यांत
हिरवें डाळिंब ओटींत उषाताईच्या १२५

गरभार नारी गर्भच्छाया तोंडावरी
हिरवी चोळी दंडावरी उषाताईच्या १२६

गरभार नारी उकाडा होतो भारी
झोंपाळा बांधा दारीं अप्पाराया १२७

पहिल्यानें गर्भार डोहाळे धाड मला.
माझ्या बागेचे पेरू तुला उषाताई १२८

तीनशें साठ पाट काढीले कारणाला
तुझ्या डोहाळ जेवणाला उषाताई १२९

डोहाळे तुला होती सागून धाड मला
बागेचीं लिंबें तुला पाठवीन १३०

आंबे आले पाडा चिंचबाई कधीं येशी
डोहाळे पुरवीशी उषाताईचे १३१

आंबे आले पाडा पहिल्या पिकाचे
डोहाळे लेकाचे उषाताईला १३२

बांगड्या भर रे कासारा हिरवा कारला
तुला नववा ग लागला उषाताई १३३

बांगड्या भर रे कासारा बांगडी हिरवी दुधार
पहिल्यानें गर्भार उषाताई १३४

सोनसळे गहूं ठेवीले कारणाला
डोहाळ जेवणाला उषाताईच्या १३५

हिरव्या खणाची मला गरज लागली
गर्भिणी ऐकिली उषाताई १३६

रुपया मोडला हिरव्या खणाला
तुझ्या डोहाळ जेवणाला उषाताई १३७

आणावी घोंगडी आणावें कांबळ
येईल माझी बाळ बाळंतपणा १३८

बाज करा नीट करा साफसूफ खोली
येईल माझी बाळी बाळंतपणा १३९

पहिल्यानें गर्भार नको भिऊं तूं जिवाला
तुझी काळजी देवाला उषाताई १४०

पहिल्यानें गर्भार कां ग नारी चिंताक्रान्त
उद्यां होशील पुत्रवंत उषाताई १४१

पळी पंचपात्री कुठें जातोस ब्राह्मणा
पुत्र झाला यजमाना दादारायांना १४२

पुत्र झाला म्हणून दादाराया खोता
दणका केला मोठा सोहाळ्याचा १४३

पुत्र झाला म्हणती आम्हां कळलें बाबीवरी
साखर गांवावरी वांटीयेली १४४

पुत्र झाला म्हणती आम्हां साखर नाहीं आली
पुत्र नाहीं कन्या झाली उषाताईला १४५

जोशाला बोलवा आधीं पंचांग बघावें
जातक करावें तान्हे बाळाचें १४६

पांचवी सहावी करावी आधीं पूजा
नको दृष्ट माझ्या तान्हे बाळा १४७

नातू झाला म्हणून वांटतात पेढे
नातवासाठीं वेडे लोक होती १४८

बाळंतिणी बाई नको येऊं दारा
लागेल तुला वारा दक्षिणेचा १४९

बाळ बाळंतीण आहेत खुशाल
उषाताईच्या पतीला भाईराया पत्र घाल १५०

चला सखियांनो हळदी कुंकवाला
माझ्या ग उषाताईला भाग्याचा पुत्र झाला १५१

सोळा सोमवार केले सतरावा उजवा
रत्नाच्या पालखीं माझ्या बाळाला नीजवा १५२
मला हौस मोठी ताईबाईला पुत्र व्हावा
बाळंतवीडा न्यावा कडीतोडे १५३
मला हौस मोठी ताईबाईला पुत्री व्हावी
बाळंतवीड्यावरी जरीची कुंची न्यावी १५४
तुम्हां घरीं ग कारणें आम्हां घरीं ग बारसं
माझं येणं होतं कसं शांताताई १५५
देवाघरचें बाळ आलें आकार घेऊन
त्याला ठेवूं नांव सखी पालखीं घालून १५६
देवाघरचें बाळ आलें सगुण साकार
नांव ठेवा मनोहर उषाताई १५७
सवाष्णींची दाटी बाळ पालखीं घालती
रामकृष्णाच्या म्हणती पाळण्यांना १५८
पालखीं घालून सखीया झोंके देती
पाळणे गोड गाती आंदुळतां १५९
माझें घर मोठें केर लोटतां लोटेना
सभा बैसली उठेना गोपू बाळाची १६०
माझें घर मोठें हंडेघंगाळांचें
वडील मामंजींचें नांव मोठें १६१
माझें घर मोठें धुराचा कोंडमार
कोमेली सुकुमार उषाताई १६२
माझें घर मोठें हिंडती दारीं गडी
भरली मोठी माडी पाहुण्यानीं १६३
माझें घर मोठें पन्नास बाहालांचें
पाहुण्याराउण्यांचें वावरण १६४

माझें घर मोठें पन्नास येती जाती
हातीं रुपयांची वाटी गोपू बाळाच्या १६५
मोठेमोठे लोक उठून उभे राहती
लोडाशीं जागा देती माझ्या बाळा १६६
मोठे मोठे लोक सामोरे येतात
स्वागत करितात माझ्या बाळाचें १६७
मोठे मोठे लोक सरकारें अडवीले
एक्या शब्दें सोडवीले माझ्या बाळें १६८
कचेरीच्या पुढें हिरवा कंदील डोलतो
नवा साहेब बोलतो माझा बाळ १६९
कचेरीच्या पुढें हिरवा कंदील कोणाचा
नवा साहेब पुण्याचा माझा बाळ १७०
कचेरीच्या पुढें काय गुलाबा तुझी हवा
वास घेणार गेले गांवा दादाराया १७१
बारा बैल वहाती एवढा कोण शेती
चार गांवाची ग खोती गोपू बाळाची १७२
बारा ग बैलांची दावण आली घरा
निजला जागा करा गोपू बाळ १७३
बारा बैल वहाती बाप्पाजींच्या नांगराला
जिरेसाळ डोंगराला पेरीयेली १७४
आवाज मोठा आला मोठा गाडा घडघडला
खोतीचा गल्ला आला बाप्पाजींचा १७५
बाप्पाजी काकाजी करा भाताचा व्यापार
मोत्यांचा चंद्रहार द्यावा मज १७६
नाचण्यांनो तुम्ही कोंकणीचे राजे
त्यानें भाई माझे सावकार १७७

नाचण्यांनो तुम्ही	कोंकणीचें गहूं	
अंतर नका देऊं	भाईरायाला	१७८
सभेमध्यें ग बसले	उंच पगडी लहानथोर	
सभेमध्यें माझे दीर	शोभतात	१७९
पशानें पायली	सवाईची दिढी झाली	
कंठी छातीला भीडली	दादारायांच्या	१८०
पिकलेला अननस	हिरवा त्याचा देठ	
खोतांना आली भेट	अप्पारायांना	१८१
पाटील पट्टी करी	येतील सचणीला	
हिरवी शाल खोतीणीला	अक्काबाई	१८२
माझ्या ओटीवरी	खोतापाटलांची दाटी	
तुमच्या नावासाठीं	बाप्पाजी हो	१८३
हातींच्या आंगठ्या	कशानें झीजल्या	
राशी मोहरांच्या मोजील्या	गोपू बाळानें	१८४
माझ्या ओटीवर	चांदीचे गडवे पेले	
मैत्र तुझे पाणी प्याले	गोपू बाळा	१८५
माझ्या ओटीवर	सतरंज्या लोळती	
मैत्र तुझे रे खेळती	गोपू बाळा	१८६
माझ्या ओटीवर	कशाचा केर झाला	
जाई मोडून तुरा केला	भाईरायाला	१८७
माझ्या ओटीवर	कागदाचा केर	
लिहिणार सुभेदार	मामाराया	१८८
माझ्या ओटीवर	कागद किती पाहूं	
लिहिणार माझे भाऊ	कारभारी	१८९
अंगांत सदरा कोट	पायांत कुलपी बूट	
तुझ्या चालण्याची ऐट	गोपू बाळा	१९०

लहानसा कारकून साहेबाच्या डावीकडे
पहिल्या पगाराचे तोडे उषाताईला १९१
लहानसा कारकून साहेबापुढें उभा
तुमच्या स्वारीजोगा गोपू बाळ १९२
लहानसा कारकून साहेबाला आवडला
पगार वाढवीला गोपूबाळाचा १९३
लहानसा कारकून साहेबाची खुशी
पहिल्या पगाराची ठुशी उषाताईला १९४
लहानसा कारकून बैसे साहेबाच्या कडे
पहिल्या पगाराचे पेढे वांटीयले १९५
माझ्या अंगणांत बैसलासे हिरा
सखे तुझा ग नवरा उषाताई १९६
कचेरीच्या पुढें आंवळीचें झाड
सांवळा सुभेदार गोपू बाळ १९७
दळणाची पाटी अखंड जात्यावरी
अन्नछत्र तुझ्या घरीं गोपू बाळा १९८
कारागीरी टोपी आली दारावरी
गोपूबाळ पारावरी मोल करी १९९
शेरभर सोनें लेखणीच्या टांका
हिशोब देतो बापा गोपू बाळ २००
मंदिरीं सप्ताह भागवत चाले
बाप्पाजी तेथें गेले ऐकावया २०१
मंदिरीं सप्ताह झालासे आरंभ
मामंजी त्यांत दंग ऐकावया २०२
हरदास आले पुण्याचे वांईचे
अलोट लोकांचे जाती थवे २०३

आले हरदास	राजधानीहून	
ऐकाया कीर्तन	संत जाती	२०४
संत आले गांवा	दर्शना चला जाऊं	
घरीं नका कंथा राहूं	सखी सांगे	२०५
संत आले गांवा	चला त्यांची करूं सेवा	
हेत माझा पुरवावा	एवढा कीं	२०६
दागिना मागत्यें	म्हणून म्हणतां वेडी	
कोण माझी हौस फेडी	तुम्हांवीण	२०७
काळी चंद्रकळा	घेऊन मला द्यावी	
हौस माझी पुरवावी	तुम्ही कंथा	२०८
काळी चंद्रकळा	शोभेल गोऱ्या अंगा	
म्हणाल आली रंभा	स्वर्गांतून	२०९
नको हो पैठणी	नको मला शालू शेले	
भाळ असो भरलेलें	कुंकवानें	२१०
नको मज बिंदी	नको तो चंद्रहार	
पुरे एक अलंकार	मंगळसूत्र	२११
दागिना मागत्यें	एक आज तुम्हांपाशीं	
जन्मोजन्मीं ठेवा	दासीला या पायापाशीं	२१२
दागिना मागत्यें	कंथा नाहीं म्हणूं नका	
पत्नी प्रेमाची भुकेली	नको तिला पैसा रुका	२१३
दागिना मागत्यें	परस्त्रीला माना माता	
कंथा आपण साधूं या	संसारांत परमार्था	२१४
देशील रे देवा	देशील तें थोडें	
मी मागतें रोकडें	हळदीकुंकू	२१५
पुतळ्यांची माळ	पडते निऱ्यांवरी	
कंथाच्या राज्यावरी	उषाताई	२१६

आयुष्य मी चिंतीं सासुबाईच्या हो नीरीं
माझ्या कुंकवाची चिरी जन्मवेरी २१७

देई देवा मज देशील तितुकें पुरे
अक्षय माझे चुडे जन्मवेरी २१८

देई देवा मज संततीला सोनें
विश्रांतीला बाळ तान्हें मांडीवरी २१९

देई देवा मज हळदीचें तेज
कुंकवाचें राज्य जन्मवेरी २२०

देवाच्या देऊळीं उभी मी जागत्यें
आयुष्य मागत्यें चुडेयांना २२१

माझे हे कीं चुडे वज्रीं घडवीले
साक्ष ठेवीयेले चंद्रसूर्य २२२

माझे हे कीं चुडे बत्तीस बंदांचे
तेतिस कोटी देवाजींचे आशीर्वाद २२३

चुडेयांच्या बळें न भीं कवणाला
लंकेच्या रावणाला देईन जाप २२४

माझें चुडेयांचें सोनें आहे सुरतेचें
वडिलांच्या पारखीचें दादारायांच्या २२५

माझें चुडेयांचें सोनें बरफीची वडी
पारख्यांना शालजोडी बाप्पाजींना २२६

सासुरवाशिणीचें तोंड दिसे हंसतमुख
तिला भ्रताराचें सुख उषाताईला २२७

गळ्यांत मंगळसूत्र गळा दिसे तालेदार
कंथ तुझा सुभेदार उषाताई २२८

काळी गळेसरी देवानें मला दिली
भूषणासाठीं केली सोनीयाची २२९

आमच्या वैनीबाई
उन्हानें कोमेजल्या
गंगाबाई कोठें गेल्या
जाईजुई २३०

भोळा कीं भ्रतार
तिनें पिंपळ दारींचा
माझ्या उषा ग बाईचा
पूजीयेला २३१

शेजी देई फूल
आपुल्या कंथाच्या
सखी घाली ना केसांत
नेऊन देतसे·हातांत २३२

शेजी देई फूल
नेऊन देतसे
सजवाया वेणी
निज कंथाला कामिनी २३३

कंथ ग रुसला
हातानें विडा द्यावा
कशानें समजवावा
उषाताई २३४

भ्रताराचा राग
हंसूनी शांत केला
दुधासारखा उतूं गेला
उषाताईनें २३५

तोंडांत तोंड घाली
आवडीची मैना तूंच
राघूची लाल चोंच
उषाताई २३६

तोंडांत तोंड घाली
आली राघवाची उडी
उषाबाई चेडी
दादारायांची २३७

दादाराया घोड्यावर
तेथून खूणा करी
वयनीबाई माडीवरी
विडयासाठीं २३८

तांबडें पागोटें
राणीला खुणावीतो
बांधीतो सोडीतो
दादाराया २३९

माडीखालीं माडी
तेथें तोंड धुतो हिरा
माडीखालीं झरा
उषाताईचा २४०

माडीखालीं माडी
तबकीं तुझ्या पाटल्या
माडीला चंदन ताटल्या
उषाताई २४१

माडीखालीं माडी
पुतळी आहे जाडी
माडीखालीं शिडी
उषाताईची २४२

भ्रताराची सेवा काय करीतां चुकली
पायां पडतां देखली उषाताई २४३
भ्रताराची सेवा करावी आदरानें
पाय पुशी पदरानें उषाताई २४४
भ्रतार पुसतो कोठें गेली प्रियसखी
मागें उभी हंसतमुखी उषाताई २४५
भ्रतार पुसतो कोठें गेली राणी राधा
हंसत मुख सदा उषाताईचें २४६
कंथ विचारीतो राणी वल्लभा कोठें गेली
नंदादीपा तेल घाली उषाताई २४७
कंथाची ग खूण दोहींच्या मधून
देत्ये सुपारी शोधून उषाताई २४८
चिकणी सुपारी तुझ्या कंथाला आवड
दिवा घेऊन नीवड उषाताई २४९
चिकणी सुपारी दादारायांना लागली
वारा घालतां भागली उषाताई २५०
पांचपानी खाई विडा त्याची बत्तीशी रंगली
त्याची सुरत चांगली गोपूबाळाची २५१
पांचपानी खाई विडा डेखापासून लावी चुना
बापापरीस लेक शहाणा गोपूबाळ २५२
रात्रीची चांदणी जाते कापुराला
विडा देत्यें चतुराला उषाताई २५३
दिवाणाशीं जातां वैरी पाहती तोंडाकडे
माझ्या ग कंथाच्या विड्याला रंग चढे २५४
टिचकी वाजवीतो खिडकी उघडीतो
राणीला खुणवीतो गोपूबाळ २५५

काळी चंद्रकळा ठेवुन ठेवून नेसावी
कुंकवाची चिरी माझ्या जन्माला असावी २५६

काळी चंद्रकळा ठेवुन ठेवून नेसावी
साऱ्या जन्माला असावी मायबाई २५७

काळी चंद्रकळा पदरीं मोतीजाळी
नेसली सायंकाळीं उषाताई २५८

काळी चंद्रकळा कण्हेरी कांठाची
बुधवार पेठेची आणीयेली २५९

काळी चंद्रकळा पदरीं रामबाण
नेसली सूर्यपान उषाताई २६०

काळी चंद्रकळा जशी काजळाची वडी
त्याची आज घडी मोडी उषाताई २६१

काळी चंद्रकळा ठेऊन ठेऊन नेसावी
साऱ्या जन्माला पुरवावी उषाताई २६२

काळी चंद्रकळा नेसतां लागे मऊ
भूषणाजोगे भाऊ राज्यधर २६३

काळी चंद्रकळा कशी नेसूं मी एकटी
माझी बहीण धाकुटी आहे घरीं २६४

काळी चंद्रकळा धुवुन धुऊन वीटली
नाहीं हौस ग फीटली उषाताईची २६५

काळी चंद्रकळा धुऊन धुऊन झाला बोळा
रुपये दिले साडे सोळा बाप्पाजींनीं २६६

काळी चंद्रकळा धुऊन धुऊन झाला कचरा
रुपये दिले साडे सतरा काकारायांनीं २६७

काळी चंद्रकळा ठेवीली भूईवरी
रुसली आईवरी उषाताई २६८

काळी चंद्रकळा ठेवीली बाकावरी
रुसली काकावरी उषाताई २६९

काळी चंद्रकळा ठेवीली दारावरी
रुसली दीरावरी उषाताई २७०

काळी चंद्रकळा ठेवीली जात्यावरी
रुसली आत्यावरी उषाताई २७१

काळी चंद्रकळा ठेवीली खुंटीवरी
रुसली कंथावरी उषाताई २७२

काळी चंद्रकळा ठेवीली मापावरी
रुसली बापावरी उषाताई २७३

काळी चंद्रकळा दोन्ही पदरीं रामसीता
नेसली पतिव्रता उषाताई २७४

काळी चंद्रकळा जसें काजळाचें बोट
घेणाराचें मन मोठं दादारायाचें २७५

काळी चंद्रकळा जसें रात्रींचें गगन
घेणाराचें मोठें मन दादारायांचें २७६

मला हौस मोठी जरीच्या पातळाची
पेठं धुंडिली साताऱ्याची मामारायांनीं २७७

मला हौस मोठी गोटापुढं ग तोड्याची
काळी चंद्रकळा चोळी धोतरजोड्याची २७८

गोटपाटल्याची घडण साताऱ्याची
लाडकी भ्रताराची उषाताई २७९

हातीं गोटपाटल्या मागें पुढं सारी
ताफत्या चोळीवरी बाजूबंद २८०

हातीं कांकणपाटल्या जवे दोरे गजरे गोट
सुभेदारिणी तुझा थाट उषाताई २८१

कशीद्याची चोळी अंगीं झाली तंग
सखी चवळीची शेंग उषाताई २८२
मोठेमोठे डोळे हरिणीबाईचे
तसे तुझ्या रे आईचे गोपूबाळा २८३
ठुशाटीकांखालीं सरीबाई तूं दोराची
राणी जहागीरदाराची उषाताई २८४
जोडव्यां झणत्कार बिरवल्यांना बारा ठसे
चालतांना रूप दिसे उषाताईचें २८५
कशीद्याची चोळी अंगीं कीं फाटली
सखी सासऱ्या भेटली उषाताई २८६
ठुशापेट्यांखालीं कंठीचें झालें पाणी
मागते तन्मणी उषाताई २८७
ठुशापेटयांखालीं कंठ्याचें झालें जाळें
मागते तायतळें उषाताई २८८
उठा उठा जाऊबाई दिवा लावावा तुपाचा
दारीं पलंग रुप्याचा भावोजींचा २८९
उठा उठा जाऊबाई दारीं उजाडलें
आपल्याला वाण आलें हळदीकुंकू २९०
उठा उठा जाऊबाई रथाचें धरूं चाक
शंभरी करूं आंख चुडेयांना २९१
उठा उठा जाऊबाई रथाची धरूं दोरी
शंभरी करूं पुरी चुडेयांना २९२
सहांच्या पंगतीला पितांबराचे झळाळ
तूप वाढते वेल्हाळ उषाताई २९३
सहांच्या पंगतीला कशाला हव्या तिघी
आपण वाढूं दोघी उषाताई २९४

सहांच्या पंगतीला नको भिऊं परातीला
येतें तुझ्या संगतीला उषाताई २९५

माझ्या दारावरन कोण गेला झपाट्याचा
कुसुंबी पागोट्याचा अप्पाराया २९६

माझ्या दारावरन कोण गेली पातळाची
गळां माळ पुतळ्यांची उषाताई २९७

माझ्या दारावरन मुलांचा मेळा गेला
त्यांत मी ओळखीला गोपूबाळ २९८

माझ्या दारावरन हळदी कुंकवाचा नंदी गेला
खडा मारून उभा केला भाईरायांनीं २९९

पुतळ्यांची माळ गोपूबाळाच्या नारीला
सून शोभते गौरीला आक्काबाईला ३००

हात भरले अंगठीनें कान भरले कुडक्यांनीं
शृंगार केला चुलत्यांनीं उषाताईला ३०१

मागील दारीं आंबा पुढील दारीं चिंच
माडी बांधा उंच दादाराया ३०२

दादाराया घर बांधी वैनीबाई ती बोलेना
तेथें उपाय चालेना कांहीं केल्या ३०३

दादाराया घर बांधी आपुल्या हिंमती
वाडा शोभतो श्रीमंती थाटमाटें ३०४

दादाराया घर बांधी आपुल्या हिंमती
किती पारवे घुमती माडीवरी ३०५

माडीवरतीं माडी माडीला दहा दारें
बैसुनी घेती वारे वैनीबाई ३०६

माडीवरतीं माडी माडीला चंदनाशिडी
पुतळी केस झाडी उषाताई ३०७

माडीवरतीं माडी माडीला तक्तपोशी
तबकीं तुझी ठुशी उषाताई ३०८

मामाराया माडी बांधी सुतारांना दिला चहा
माडीचा बेत पहा वैनीबाई ३०९

हौशानें हौस केली जाई लावल्या जिन्यामध्यें
फुलें पडती मेण्यामध्यें देवाजीच्या ३१०

हौशानें हौस केली फुलें लाविलीं जिन्यांत
फुलें पडती ताम्हनांत बाप्पाजींच्या ३११

हौशानें हौस केली फुलें लाविलीं दारांत
फुलें पडती हातांत उषाताईच्या ३१२

हजाराचा घोडा त्याला पन्नासाची झूल
वर बसणार जणुं गुलाबाचें फूल ३१३

हजाराचा घोडा त्याला विसांचा चाबूक
वर बसणार फुलावाणी ग नाजुक ३१४

धुणें धुवी रे परीटा लिंबे घे ताजीं ताजीं
धोतरजोडा अमदाबादी गोपूबाळाचा ३१५

धुणें धुवी रे परीटा धुण्याला काय तोटा
माझ्या ग अप्पारायांचा रुपयांनीं भरला लोटा ३१६

धुणें धुवी रे परीटा लिंबु साबण लावी त्याला
नेसणारा भाऊ माझा अप्पाराया ३१७

धुणें धुवी रे परीटा इस्तरीची घडी कर
नेसणार सावकार गोपू बाळ ३१८

कानींचे कुडूक हालती वाऱ्यानें
बोलते तोऱ्यानें उषाताई ३१९

कानींचे कुडूक हालती लुटू लुटू
बोलते चुटू चुटू उषाताई ३२०

पायीं सांखळ्या तोरड्या पाय भरले चिखलांत
लेकी दिल्या कोकणांत बाप्पाजींनीं ३२१

चंद्रहार ग तुटला टिकल्या झाल्या खोलीभर
पदरानें गोळा कर उषाताई ३२२

तिन्हीसांजा झाल्या आले लक्षुमीचे धनी
दिवे लावा खणोखणीं झगमगीत ३२३

तिन्हीसांजा झाल्या लक्ष्मीचा डामडौल
बाळराजासाठीं गवळ्याचा वाडा खोल ३२४

तिन्हीसांजा झाल्या दिव्यांची जलदी करा
लक्षुमी आली घरा मोत्यांनीं ओटी भरा ३२५

तिन्हीसांजा झाल्या दिवा ओसरीबाईला
सोड वांसरें गायीला गोपू बाळा ३२६

तिन्हीसांजा झाल्या दिवे लावूं कोठं कोठें
चिरेबंदी वाडे मोठे बाप्पाजींचे ३२७

तिन्हीसांजा झाल्या कामाची झाली घाई
गोवारी आणी गायी रानांतून ३२८

तिन्हीसांजा झाल्या घालूं चुलींत विस्तव
आधीं बाळाला निजव उषाताई ३२९

तिन्हीसांजा झाल्या दिवा राईबाई
गवळी बांधी गायी मथुरेचा ३३०

तिन्हीसांजा झाल्या दिव्याला भरवण
वाचीती रामायण दादाराया ३३१

तिन्हीसांजा झाल्या दिवे लावूं कोठें कोठें
चौसुपी वाडे मोठे बाप्पाजींचे ३३२

लक्षुमीबाई आली तिन्ही सांजाच्या भरांत
कुंकवाचा पुडा साक्ष ठेवीली घरांत ३३३

लक्षुमीबाई आली तांब्यानें दूध घाली
बाळा राजसाच्या घराला मानवली ३३४
तिन्हीसांजा झाल्या गुरांच्या गोंधळीं
लक्षुमी पूजिली तांदुळांनीं ३३५
देणें देवाजीचें मनुष्यानें काय द्यावें
माझ्या ग बाळाला लक्षुमीनें साह्य व्हावें ३३६
लक्षुमी बाई आली शेताचा बांध चढे
हातीं गोफण पायां पडे गोपू बाळ ३३७
लक्षुमी कीं आली पांगळ्या पायांची
बाळाजवळ बोली केली कधीं नाहीं मी जायाची ३३८
लक्षुमी चंचळ हिंडते बाजार
धरिते पदर गोपू बाळाचा ३३९
लक्षुमी चंचळ घर शोधतां भागली
माझ्या घरांत राहिली दादारायांच्या ३४०
लक्षुमी कीं आली बैसली ती बाजे
माझें घर तिला साजे खरोखर ३४१
लक्षुमी कीं आली आली मागील दारानें
धाकट्या बाळानें बोलवीलें ३४२
लक्षुमी कीं आली बाळाच्या पायगुणा
भाईरायाच्या शांतपणा मानवली ३४३
लक्षुमी कीं आली हातीं मोहरांचें ताट
पुशी कचेरीची वाट गोपूबाळाच्या ३४४
लक्षुमी कीं आली आलेली जाऊं नको
धरला पदर सोडूं नको गोपूबाळाचा ३४५
लक्षुमी कीं आली शेताच्या बांधावरी
शेत्या म्हणुन हांका मारी गोपूबाळाला ३४६

वाटेवरलं शेत जशी हळद लोटली
कोठें लक्ष्मी भेटली गोपूबाळा ३४७

वाटेवरलं शेत नका खुडूं त्याची पात
धनी आहे हो रागीट दादाराया ३४८

वाटेवरलं शेत नको मोडूं त्याची काडी
येते सावकारा गाडी गोपूबाळाला ३४९

वाटेवरला आंबा कोणी ओळंबीला
सखा सासुरवाडी गेला गोपूबाळ ३५०

वाटेवरलं घर आल्या गेल्या गूळपाणी
वडालींची सून शहाणी उषाताई ३५१

वाटेवरलं घर आल्या गेल्या ताकभात
वडीलांचें नांव राख गोपूबाळा ३५२

वाटेवरलं घर आल्यागेल्याचें माहेर
मिळे मीठ नीं भाकर सर्व लोकां ३५३

भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें एक करा
दारीं बाग पेरा द्राक्षीयांची ३५४

भावोजी हो दिरा सांगत होत्यें नानापरी
स्वस्त झाल्या राजापुरी चंद्रकळा ३५५

भावोजी दिरांनीं आणीलीं केतकें
मी मागत्यें कौतुकें भावजयी ३५६

भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें सांगतें
तुमच्यापाशीं मी मागत्यें कुर्डींजोड ३५७

भावोजी हो दीरा माझ्या मनींचें जाणावें
माझ्या वेणींतलें आणावें गंगावन ३५८

काय मी पुण्य केलें भावासारखा हो दीर
कमळीं रघुवीर पूजीयेला ३५९

काय मी पुण्य केलें
कमळीं गोविंद
बहिणीसारखी नणंद
पूजीयेला ३६०

काय मी पुण्य केलें
कमळीं अंबाबाई
आईपरी सासूबाई
पूजीयेली ३६१

काय मी पुण्य केलें
कमळीं हरिहरा
बापासारखा सासरा
पूजीयेलें ३६२

काय मी पुण्य केलें
कमळीं सोमेश्वरा
बापासारखा सासरा
पूजीयेलें ३६३

काय मी पुण्य केलें
सरीखालीं ग दूसरा
बापासारखा सासरा
चंद्रहार ३६४

मामंजी सासूबाई
आम्ही तुमच्या उजेडें
तुम्ही तुळशीचीं झाडें
राज्य करूं ३६५

मामंजी सासूबाई
आम्ही परक्याचीं बाळें
तुम्ही तुळशीचीं मुळें
सांभाळा हो ३६६

लक्षुमी लक्षुमी
तुझ्या कामाचा पसारा
हांक मारीतो सासरा
वैनीबाई ३६७

लक्षुमी लक्षुमी
काढ ओसरीचा केर
हांका मारी दीर
वैनीबाई ३६८

ब्राह्मण जेवती
पवित्र तुमचा हात
उत्तम झाला पाक
सासूबाई ३६९

मामंजी म्हणती
कुळाला कळा येई
धन्य ग सूनबाई
तुझ्या गुणें ३७०

मामंजी म्हणती
नातू दिला लवलाहीं
धन्य ग सूनबाई
मांडीवरी ३७१

मामंजी म्हणती
होती राशी हो पुण्याची
सून ही गुणांची
माझ्या बाळाची ३७२

मामंजी म्हणती सूनबाई जेव आधीं
वाढतो पोटामधीं कूळतंतू ३७३

मामंजी म्हातारे रागानें होती लाल
जाईल कोण जवळ विस्तवाच्या ३७४

माहेरा आलीस नको करूं कामधंदा
तुझ्या सांग पुरवीन छंदा तान्हेबाळी ३७५

माहेरा आलीस नको करूं काम कांहीं
आतां विसांवा तूं घेई उषाताई ३७६

माहेरा आलीस आतां बाळे हंस खेळ
सुखानें नेई वेळ उषाताई ३७७

माहेरा आलीस काय तुझ्यासाठीं करूं
पिकला आंबा चिरूं उषाताई ३७८

माहेरा आलीस सांग तुला देऊं काय
खाई दुधावरची साय तान्हेबाळे ३७९

माहेरा आलीस नीज आतां नको उठूं
करी बाळे गुरंगुटी उषाताई ३८०

माहेरा आलीस किती गेलीस सुकोनी
किती आलीस दिसांनीं तान्हेबाळे ३८१

माहेरा आलीस रहावें चार मास
येऊं दे थोडें मास अंगावरी ३८२

माहेरी आलीस तुला सखी काय देऊं
बैंगणी खण घेऊं उषाताईला ३८३

दिवाळसणाला जांवई घरीं आला
सळ्यांचा जोड दिला बाप्पाजींनीं ३८४

दिवाळसणाला जांवयाला आणा
सखीच्या समाधाना उषाताईच्या ३८५

पाहुण्याला पाहुणचार मेहुण्या मेजवानी
कंथ तुझा समाधानी उषाताई ३८६
पाहुण्या पाहुणचार मेहुण्या बुंदी लाडू
एका पंक्ती दोघी वाढूं वन्सबाई ३८७
सांवळ्या मेहुण्याचा पलंग पितळेचा
वर ठसा पुतळीचा उषाताईचा ३८८
पाहुण्या पाहुणचार मेहुण्या बुंदी लाडू
नको माझी आस मोडूं वैनीबाई ३८९
माझ्या माहेराला जशी गोकूळींची वजा
कारभारी मामा तुझा तान्हेबाळा ३९०
माझ्या माहेराला ताटवाट्यांच्या चळती
जेऊन उठले माझे भाऊ तुझे पती ३९१
माझ्या माहेराला राही सदा उघडें दार
आल्या गेल्या पाहुणचार होत असे ३९२
माझ्या माहेराला नकार नाहीं कोणा
आला गेला पाहुणा नित्य आहे ३९३
माझ्या माहेराची सांगू मी किती कीर्ति
लाज वाटे सखी कशी सांगू माझ्या ओठीं ३९४
माझ्या माहेराला केवढी आंबराई
आंब्यांना तोटा नाहीं कधीं काळीं ३९५
माझ्या माहेराला नारळी पोफळी
त्यांची छाया ग दाटली अंगणांत ३९६
माझ्या माहेराला नाहीं कोणा सासुरवास
सूना लेकींच्यापरीस वागवीती ३९७
पाऊस पाण्याची धरणी माय वाट पाहे
तशी मला आस आहे माहेराची ३९८

दिवस मावळला कर्दळीआड झाला
मला माघारा ना आला माहेरींचा ३९९

माझ्या माहेराला डोलते मोठी बाग
वाटेल तें तूं माग वैनीबाई ४००

माहेरीं जाईन बसेन अंगणीं
जशा लवती कामिनी भावजया ४०१

अंगणांत खेळे दणाणली माझी आळी
लेंकुरवाळी आली माहेराला ४०२

जेवण मी जेवीं भाजीभाकरीचें
मायेच्या हातींचें गोड लागे ४०३

जेवण मी जेवीं जेवण जेवतें पोळीचें
पाणी माहेरच्या गांवींचें गोड लागे ४०४

माहेरच्या वाटे मऊ गार हरिक दाटे
सासरच्या वाटे टोंचती कुचकुच काटे ४०५

जाईन माहेरीं बसेन खांबापाशीं
धाकट्या भावापाशीं गुज बोलूं ४०६

जाईन माहेरीं बाप्पाजींच्या घरा
घुसळीन डेरा अमृताचा ४०७

जाईन माहेरीं पदर घेईन पुरता
सभे बैसला चुलता काकाराया ४०८

जाईन माहेरीं पदर घेईन दोन्ही भुजा
वडीलांपरिस धाक तुझा काकाराया ४०९

जाईन माहेरीं बैसेन बाजेवरी
विसांवा तुझे घरीं माउलीये ४१०

जाईन माहेरीं बैसेन मी खाटे
विसांवा मला भेटे माहेरास ४११

मजला माघारी तुजला कां न ये
जोडीनें जाऊं सये माहेराला ४१२

मजला माघारी मदनाचें घोडें
सदनाचे पुढें गोपूबाळ ४१३

काळी चंद्रकळा धुऊन धुऊन वीटली
नाहीं हौस फिटली माहेराची ४१४

दळण मी दळी हळदीवीण फिकें
मायेवीण सखें कोणी नाहीं ४१५

बाप्पाजींच्या ग बहिणी नको बोलूं तुझें माझें
एक माहेर तुझें माझें आत्याबाई ४१६

माहेरींचा देव कशानें ओळखावा
निशाणीं मोतीं लावा सोमेश्वराच्या ४१७

माहेरींचा देव तुझा माझा एक
पूजा बांधूं समाईक आत्याबाई ४१८

बाप तो ईश्वर मायबाई काशी
नंदी आहे पायांपाशीं भाईराया ४१९

आजोळच्या ओटीवरी आजीबाई बसे
घराला शोभा दिसे मामारायांच्या ४२०

बारीक दळणाच्या सभेमध्यें गेल्या गोष्टी
घराची रीत मोठी मायबाईच्या ४२१

बारीक दळणाची भाकरी चवघडी
आठवण घडीघडी मायबाईची ४२२

मामेयाच्या घरीं भाची मी पाहुणी
समया लावुनी थाट केला ४२३

मामा कीं हो पुसे भाची केवढीशी झाली
चुनाडी रंगविली कमळाबाईला ४२४

साखरेचा पुडा मुंग्यांनीं फोडीला
तुझ्या मामानें धाडीला तान्हेबाळा ४२५

मोगऱ्या फुलांनीं भरलें देवघर
पूजीले रघुवीर बाप्पाजींनीं ४२६

गुलाबाचीं फुलें शंकर बाळाच्या ओंजळीं
त्याची तुला पुष्पांजळी गणेराया ४२७

देवांचा देव्हारा फुलांनीं भरला
मंत्रानीं पूजीला बाप्पाजींनीं ४२८

काशींतले कागद आले लखोट्यानें
वाचीले धाकट्यानें चंदुबाळानें ४२९

काशींतले कागद आले उडाउडी
वाचीले घोड्यावरी मामारायांनीं ४३०

मामेयाचे घरीं भाचे कारभारी
शेले जरतारी पांघुरती ४३१

मामेयाचे घरीं भाचे कारकून
वस्त्रें घ्या पारखून मधुबाळाला ४३२

बहिणीचें बाळ मला म्हणे मावशीबाई
उचलून कडे घेई लीलाताई ४३३

शेजारिणीबाई तुझा शेजार चांगला
नाहीं मला आठवला मायबाप ४३४

शेजारिणीबाई एका दारीं दोघी वागूं
माझी मैना तुझा राघू खेळतील ४३५

शेजारिणीबाई धन्य तुझ्या शेजारिणी
सय नाहीं माहेराची बारा वर्सं ४३६

शेजारिणीबाई माझी वेणी हो घालावी
आईच्या हातांची आठवण मज द्यावी ४३७

शेजीच्या घरीं गेल्यें शेजी बोलली रागानें
कोवळें मन माझें नेत्र भरले पाण्यानें ४३८

शेजीच्या घरीं गेल्यें जाऊं नये जाणें आलें
तिच्या बोलण्यानें मन माझें दुखवीलें ४३९

शेजीनें दिली भाजी दिली अंगणांत
काढी भांडगांत वारंवार ४४०

शेजारीणबाई गर्वानें दाटली
पानें केळीचीं फाटलीं वारीयानें ४४१

शेजारिणीबाई नको करूं गर्व फार
रोज ग बघत्यें दिव्याखालीं अंधकार ४४२

शेजारिणीबाई चल जाऊं नदीवर
धुण्याची धुऊं मोट करूं मोकळें अंतर ४४३

शेजारिणीबाई तुमचे झाले उपकार
कसे फेडूं सांगा मनीं ठेवावा आभार ४४४

शेजारिणीबाई घरीं का आज सुनें
दूर ग देशा गेलें माझें सौभाग्याचें सोनें ४४५

शेजारिणीबाई आज कसली केली भाजी
आज कसली भाजी स्वारी गेली स्वारीमाजी ४४६

शेजीच्या घरीं गेल्यें तिला आला होता ताठा
दुःखाचा माझा वांटा दैव माझें ४४७

शेजीच्या घरीं गेल्यें शेजीला झाला गर्व
पराङ्मुख होती सर्व अभागिया ४४८

शेजारिणीबाई नको हो मला हंसूं
येतील तुझ्या असू लोचनांना ४४९

शेजारिणीबाई गर्वाचें घर खालीं
गोष्ट ही कधीं काळीं विसरूं नको ४५०

शेजीचें बोलणें सदा उफराटें
बोंचती माझ्या कांटे काळजाला ४५१
शेजीचें बोलणें झोंबलें हृदया
शेजीला दयामाया नाहीं ठावी ४५२
शेजारिणी बाई मनीं अढी धरूं नका
पुन्हां गोड होऊं एकमेकां देऊं सुखा ४५३
शेजारणी बाई माझेंच चुकलें
आतां धरिते पाऊलें सोड राग ४५४
संक्रांतीचा तीळगुळ चला देऊं घेऊं
शेजी प्रेमें आपण राहूं साऱ्याजणी ४५५
तीळ घे गुळ घे विसर मागील भांडण
शेजी आतां हें आंगण तुझें माझें ४५६
तीळ घे गूळ घे आपण विसरूं मागचें
शेजी नवीन प्रीतीचें नातें जोडूं ४५७
तीळ घे गूळ घे आतां विसर मागिल
शेजी प्रेमाचें पाऊल दोघी टाकूं ४५८
माझ्या अंगणांत शेजीचे पांच पुत्र
त्यांत तुझें मंगळसूत्र वैनीबाई ४५९
प्रेमाचा ओलावा पाहून जवळ गेली
तहान नाहीं हो भागली शेजीबाई ४६०
मैत्रीणीकडे गेल्यें मैत्रीणीला गर्व भारी
पायांनीं पाट सारी बसावया ४६१
मैत्रीणीकडे गेल्यें मैत्रिणीच्या दारा कडी
तिच्या मनामध्यें अढी राहिलीसे ४६२
प्रेमाच्या नात्याशीं राहील कशी अढी
चंद्राशीं नाहीं कधीं अंधःकार ४६३

जीवाला माझ्या जड सांगूं मी कोणापाशीं
सखी राही दूर देशीं शांताताई ४६४

जीवाला माझ्या जड नका सांगु एकाएकीं
घाबरी होईल सखी शांताताई ४६५

जीवाला माझ्या जड नका सांगुं मैत्रीणीस
पडेल धरणीस शांताताई ४६६

जीवाला माझ्या जड नका सांगु वाटे
सखी गहिंवरें दाटे शांताताई ४६७

जीवींची मैत्रीण पडली दूर स्थळीं
दृष्टीला नाहीं पडली बारा वरसं ४६८

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत देशोदेशीं
आषाढी एकादशी भेटी झाल्या ४६९

आपण मैत्रीणी जाऊं ग बारा वाटे
जसे नाशिगाचे फांटे फुटतील ४७०

आपण मैत्रीणी पुन्हां भेटूं कधीं
आठवूं मनामधीं एकमेकीं ४७१

वारियांच्या संगें आपण पाठवूं निरोप
पोंचेल आपोआप मैत्रीणीला ४७२

आपण मैत्रीणी मनांत आठवूं
पत्रें तीं पाठवूं वाऱ्यावरी ४७३

जिवींची मैत्रीण देवा खुशाल ठेवावी
सुखांत नांदावी सासऱ्याला ४७४

माझ्या आयुष्याची दोरी आहे बळकट
सखी मला कधीं भेट देईल हो ४७५

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत दहाबारा
एक दिली सुभेदारा शांताताई ४७६

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत दोघीतीघी
त्यांत माझ्या मनाजोगी मनुबाई ४७७
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत वीसतीस
एकीला द्यावा खीस खोबऱ्याचा ४७८
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत गोऱ्यागोऱ्या
कपाळीं लाल चिऱ्या कुंकवाच्या ४७९
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत शंभर
त्यांत पहिला नंबर कमळाताईचा ४८०
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत सात आठ
एकीला द्यावा पाट बसावया ४८१
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत किती पहा
कितीदां देऊं चहा सांगा तुम्ही ४८२
गोंडीयांची वेणी मोगऱ्या दाटली
सखी सासऱ्या भेटली मैनाताई ४८३
मैत्रिणीच्या मेळ्यामध्यें चांगली कोण दिसे
हिरवा जी शालू नेसे शांताताई ४८४
मैत्रीणींचा मेळा वेशीं खोळंबला
शृंगार नाहीं झाला अजुनी माझा ४८५
तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका ताटीं दोघी जेऊं मनुबाई ४८६
तुझा माझा मैत्रपणा एका घागरींतलें पाणी
नको कपट धरूं मनीं शांताताई ४८७
तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एक लवंग दोघी खाऊं मनूबाई ४८८
तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका घोटें पाणी पिऊं मनुबाई ४८९

माझ्या ग मैत्रीणी साधुसंतांच्या बायका
त्यांच्या मुखींचें आयका रामनाम ४९०

मैत्रिणीकडे गेल्यें मैत्रीग गुंतली कामाला
हार गुंफीते रामाला तुळशीबागेच्या ४९१

मिळाल्या भेटल्या गुजाच्या गुजकरणी
लहानपणींच्या मैत्रीणी ताई माई ४९२

आपण गूज बोलूं कशाला हवा दिवा
आहे चांदण्याची हवा शांताताई ४९३

तिन्हीसांजा झाल्या दिव्यांतील वात डोले
सखी माझी गोष्ट बोले हृदयांतील ४९४

आपण मैत्रिणी ये ग बोलूं गूज
सुखदुःख तुझं माझं शांताताई ४९५

किती ग वरसांनीं भेटलों दोघीजणी
सांठलें किती मनीं बोलूं आतां ४९६

काय तूं पुसशी पळसा तीन पानें
संसारीं समाधानें नांदूं सखी ४९७

कधीं रागावती बोलती कधीं गोड
मैत्रीणी अशी खोड कंथा माझ्या ४९८

रूप ना लावण्य एक नाहीं गुण अंगीं
संसार त्याच्या संगीं करणें दैवीं ४९९

रूप ना लावण्य नाहीं धन ग संपदा
चुरीते परी पदा उषाताई ५००

रूप ना लावण्य सोडीना कधीं माडी
करितो नासाडी जीवनाची ५०१

रात्र ना दिवस चंदन वेलीला
विळखा देऊन राहिला नाग जेवीं ५०२

कधीं उजळे पुनव कधीं काळी ग अवस
मैत्रीणी काय सांगूं मिळे सुधा मिळे वीख ५०३
कधीं फुले ग वसंत तुझी सखी तेंव्हां खुले
कधीं वैशाख वणवा हरणी तुझी होरपळे ५०४
मैत्रीणी काय सांगूं गोड मी करुनी घेत्यें
दिवस रात नेत्यें मोजूनीयां ५०५
काय विचारीशी होते का धूसपूस
मैत्रीणी येते घूस घरा कधीं ५०६
आधणाचें पाणी त्यांत भात शिजवीतें
रुसवे फुगवे त्यांत सुख पिकवीतें ५०७
आधणाचें पाणी ओतीतें विसावण
पतीच्या रागांत मिसळतें प्रेमगुण ५०८
दूध वर येतां पाणीयानें खालीं जाई
कंथाचा ग राग सखी हंसण्यानें नष्ट होई ५०९
कंथ रागावतां सखी हळू हंसून बघत्यें
क्रोधी मुद्रा मोहावते क्षणामाजी ५१०
शत ग जन्मांची पुण्याई आली फळा
माझ्या कुंकवाची कळा सूर्या सारी ५११
लाखांत एखादा तसा सखा माझा पती
अनुरक्त परी व्रती भाग्य माझें ५१२
पुरवीती हौस मैत्रीणी विचारून
आम्ही ग नांदतों दोघें हंसून खेळून ५१३
काय विचारीशी कधीं ना सखी तंटा
जीवेंभावें ओंवाळीन प्रेमरंगा माझ्या कंथा ५१४
काय विचारिशी आहें हो खरी सुखी
तुझ्या गळयाची शप्पथ कसें खोटें बोलूं सखी ५१५

समुद्राच्या कांठीं सखी मोतीं पोंवळ्याच्या वेली
दैवाची उणाव कडू वेल हातीं आली ५१६

जीवाला देत्यें जीव जीव देऊन पाहीला
पाण्यांत पाषाण अंतीं कोरडा राहीला ५१७

फोडीलें चंदन त्याच्या केल्या बारा फोडी
स्त्रियांची जात वेडी पुरुषांना माया थोडी ५१८

सेवेला करित्यें झटून झिजून
चीज त्याचं करी कोण मैत्रीणी गे ५१९

हंसेना बोलेना कोणी सासरीं ग मशीं
मैत्रीणी जीवासी कंटाळल्यें ५२०

गळां घालूं गळा ये ग रडूं पोटभरी
पुन्हां जायाचें सासरीं चार दिशीं ५२१

नको ग रडूं गडे होईल सारें भलें
अंवसेचें काळें कोठें राहे ५२२

नको रडूं गडे होईल तुला सुख
प्रार्थीन गजमुख तुझ्यासाठीं ५२३

नको रडूं गडे होईल सखी भलें
चिखलीं कमळें फुलतात ५२४

नको रडूं गडे जरी वरून पाषाण
झिरपे आंतून फुटतील ५२५

मैत्रीणी भेटती हांसती रडती
फिरून दूर जाती संसारांत ५२६

मैत्रीणी भेटती जीवींचें बोलती
फिरून दूर जाती संसारांत ५२७

पुत्रनिधनाचें दुःख दारुण कठीण
बरें त्याहून मरण माये वाटे ५२८

अपत्याचा लाभ त्याहून नाहीं सुख
आणि त्याचा ग वियोग त्याच्याहून नाहीं दुःख ५२९
नको ग बाळे रडूं किती तूं रडशील
पुन्हां ग फुलतील फुलें दारीं ५३०
नको नको रडूं डोळे झाले लाल
होईल पुन्हा बाळ सांवळीये ५३१
नको नको रडूं धर गे मनीं धीर
शोभेल पुन्हां घर माझ्याबाळे ५३२
नको नको रडूं रडें आपुलें आंवर
हांसेल तुझें घर तान्हेबाळें ५३३
पुरे हो रडणें धीर ना सखी सांडी
शोभेल पुन्हां मांडी तान्हेबाळानें ५३४
नको नको रडूं पुन्हां कळी ग फुलेल
पुन्हां पाळणा हलेल तुझ्या घरीं ५३५
नको नको रडूं बघ तूं माझ्याकडे
आंवरी बाळे रडें विवेकानें ५३६
आंबे मोहरती सारे कुठें ग फळती
फळती तितुके ना पिकती किती सांगूं ५३७
दूर ग देशींचा वारा येतो संथ
सुखी आहे तुझा कंथ मनुबाई ५३८
निरोप मी धाडीं गोपूबाळाच्या आईला
माझ्या उषाबाईला सांभाळावी ५३९
निरोप मी धाडी शंकरपंतांना कानीं सांगा
आठ दिवसांची रजा मागा उषाताईला ५४०
सूर्याच्या समोर माझ्या अक्काबाइचें घर
ओसरीला दार चंदनाचें ५४१

जीव माझा गेला चोळी पातळ दांडीवरी
जीव गेला मांडीवरी भाईरायाच्या ५४२

राखी राखी देवा दिव्यांतला दीपक
माझ्या भाईरायाचा एक गोपूबाळ ५४३

राखी राखी देवा दिव्याची कीं ज्योत
माझ्या भाईरायाची लेक उषाताई ५४४

नेसा माझ्या वैनीबाई हिरवा शालू कमळाचा
कडे पुत्र जावळाचा चंदुबाळ ५४५

काय सांगूं बाई भाईयाचा खोली माचा
किल्ल्या कुलपाचा दरवाजा ५४६

सोंगट्या खेळतांना फांसे आले हारी
मामा तुझे रे कैवारी गोपूबाळा ५४७

देवाचे देऊळीं रुद्रजप पारायण
कंथ तुझा नारायण उषाताई ५४८

नाकींची ग नथ पडली ताकांत
मामारायांच्या धाकांत मामीबाई ५४९

माझ्या घरीं ग पाहुणा मांडा करीन साईचा
आला माझा मामाराया भाऊ माझ्या ग आईचा ५५०

माझ्या घरीं ग पाहुणी करीन करंजी साईची
आली माझी मावशीबाई बहीण माझ्या ग आईची ५५१

एका छत्रींखालीं मामाभाचे चौघेजण
धाकुट्याला निंबलोण मधुबाळाला ५५२

धाडा माघारी पाहुणा साखर साईचा
भाऊ माझ्या हो आईचा मामाराया ५५३

चल शिंगीबाई तुझी चाल पाणेयाची
वर स्वारी तान्ह्याची मधुबाळाची ५५४

नदीपलीकडे शालूच्या त्या कोण
लेक माझी तुझी सून सखी दोघ्या ५५५

पायां पडूं आला भावजयांचा घोळका
त्यांत धाकुटी ओळखा अप्पायांराची ५५६

पायां पडूं आली आर्शीर्वाद काय देऊं
जन्म सावित्री पुत्र होऊ उषाताइला ५५७

पायां पडूं आली आर्शीर्वाद काय द्यावा
अक्षयी चुडा व्हावा उषाताईचा ५५८

पायां पडूं आली भाचेसून माझी
राजसा राणी तुझी गोपूबाळा ५५९

माझ्या अंगणांत चांदींचें फुलपात्र
संध्येला झाली रात्र बाप्पाजींच्या ५६०

मला हौस मोठी ताईबाईला आणावी
नवी पालखी विणावी रेशमाची ५६१

उठा उठा वैनीबाई दारीं उजाडलें
आपुल्याला वाण आलें हळदीकुंकू ५६२

माझ्या दारावरुन बेलाच्या पाट्या जाती
शंकराची भक्ति मोठी बाप्पाजींना ५६३

माझ्या दारावरुन कोण गेली सवाशीण
काजळकुंकू बाळंतीण मामीबाई ५६४

हातीं गोटतोडे मागें पुढें सारित होत्यें
भावांना वाढीत होत्यें पंचामृत ५६५

जीवाला देते जीव प्राणाला होते राजी
सखी माय बहीण तुझी गोपूबाळा ५६६

शेवंती फुलली फुलली पाकळी
निघाला आजोळीं गोपूबाळ ५६७

मामाच्या रे घरा नको जाऊं कामावीण
येऊं दे बोलावणं गोपूबाळा ५६८
मामाच्या रे घरा नको जाऊं लडालडा
येऊं दे गाडीघोडा गोपूबाळा ५६९
चंदन चंदन चंदनाचीं बारा नांवें
उंची चंदन मला द्यावें भाईराया ५७०
माझ्या अंगणांत कोण बैसली दुलाबाई
वडिलांची वाट पाही सुधाबाइ ५७१
लगीन सराइ कापडाची महागाई
नेस माझा वैनीबाई पीतांबर ५७२
सासूचा सासुरवास नणंदा तुम्ही हलु बोला
माझा दमून भागुन कंथ बाहेरूनी आला ५७३
उठा उठा जाऊ बाई दिवे लावा गच्चीवरी
भावोजी हत्तीवरी घरीं आले ५७४
गांवांतल्या गांवांत उषाताईचें सासरें
गाडीला जुंपिलीं वांसरें दादारायानें ५७५
गांवांतल्या गांवांत किती घेशी बोलावणीं
अभिमानाच्या बहिणी उषाताई ५७६
आधीं मूळ धाडा लांबच्या अक्काबाईला
जवळच्या सखुबाईला दांडी डोल्या ५७७
माझ्या घरीं ग पाहुणी जिलबी केली ग साईची
बहीण माझ्या ग आईची मावशीबाई ५७८
खाऊ मी धाडीला बत्तासा रेवडीचा
भाचा माझ्या आवडीचा मोरूबाळ ५७९
नदीपलीकडे कोण ग दिसत
हातीं तांब्याची परात मावशीबाई ५८०

गोपूबाळ वसंतबाळ हे दोघे जोडीचे
शेले चुनाडीचे पांघुरले ५८१

शंकर बाळ मोरू बाळ हे दोघे जोडीचे
माझ्या आवडीचे दोन हिरे ५८२

शंकर बाळ मधु बाळ हे दोघे गडी गडी
जशी भीमार्जुनांची जोडी घरामध्यें ५८३

एका छत्रीखालीं कोण ग चालती
मामेयाच्या संगें भाचे बाहेर निघती ५८४

गंगुबाई रंगुबाई या दोघी मावश्याभाच्या
डोकीवरी कुंच्या रेशमाच्या ५८५

धाकटी वैनी मोठी वैनी भांडती कडाकडा
मध्यें साखरेचा खडा गोपू बाळ ५८६

धाकटी वैनी मोठी वैनी जावांचा ग जोडा
कोंथिंबीरी चुडा भरीयेला ५८७

भांडशी भांड गड्या तुझ्या तोंडाची जाते वाफ
भल्या बापाची मी लेक नेदीं जाप ५८८

शेजारी भांडतो करीतो हमरी तुमरी
बोले ना उषाताई थोरामोठ्याची ग नारी ५८९

साखरेचे लाडू वाटेच्या पाहुण्यांना
श्रीधरपंत मेहुण्यांना एकादशी ५९०

सांवळे मेहुण्यांना समयी नाहीं दिली
चंद्रज्योत उभी केली शांताताई ५९१

मनोहरपंत मेहुणे आपल्या आईचे बाळक
दिली पुतळी ठळक कमळाताई ५९२

हातीं दौतलेखणी कलमदानीं गोंडे
कारकून हिंडे बाप्पाजींचा ५९३

माझे ओटीवर बुकांचें कीं ओझें
वकील नांव तुझें अप्पाराया ५९४

चौसुपी माझें घर कितीदां काढूं केर
माझे भाग्यवंत दीर घरीं आले ५९५

माझा नव्हे कोणी माझ्या बहिणीबाळेचा
हिरा मोहनमाळेचा गोपूबाळ ५९६

माझा नव्हे कोणी माझ्या बहिणीचा होशी
मला मावशी म्हणशी चंदूबाळा ५९७

माझ्या ग घरांत सदा येती आप्त इष्ट
माझ्या घराचें अभीष्ट चिंतितात ५९८

नदीपलीकडे कोणाच्या मोऱ्या गायी
आजोबा आजीबाई दान देती ५९९

नदीपलीकडे कोणाचीं वांसरें
तेथें तुझें ग सासरें उषाताई ६००

चिठी बरोबर आंबे द्या पाठवून
त्यांत ठेवावे लिहून उषाताईला ६०१

लेकी झाल्या लोकी सुना झाल्या लेकी
हातींचें काम घेती मायबाईच्या ६०२

लेकी झाल्या लेकुरवाळ्या सुनांना आलीं न्हाणें
दैवाची देते वाणें आक्काबाई ६०३

नातवंडें पंतवंडें भरली ओसरी
दैवाची बैसली आजीबाई ६०४

नांतवंडांची आजी पंतवंडांना दूध पाजी
दैवाची आहे माझी आजीबाई ६०५

— प्रकाशित —

जीवनाचा पाया

विवाहितांचें नंदनवन

स्त्रियांचे हक्क व सुधारणा

फासिझम

समाधीवरलीं फुलें

जलधारा

अविवाहितांचे प्रश्न

शोभा

मानलेलीं मुलें

—आगामी —

मंगळागौरीच्या रात्रीं

तीन प्रवासी

मुलांसाठीं फुलें

प्रकाश मंडळ, पुणें २.